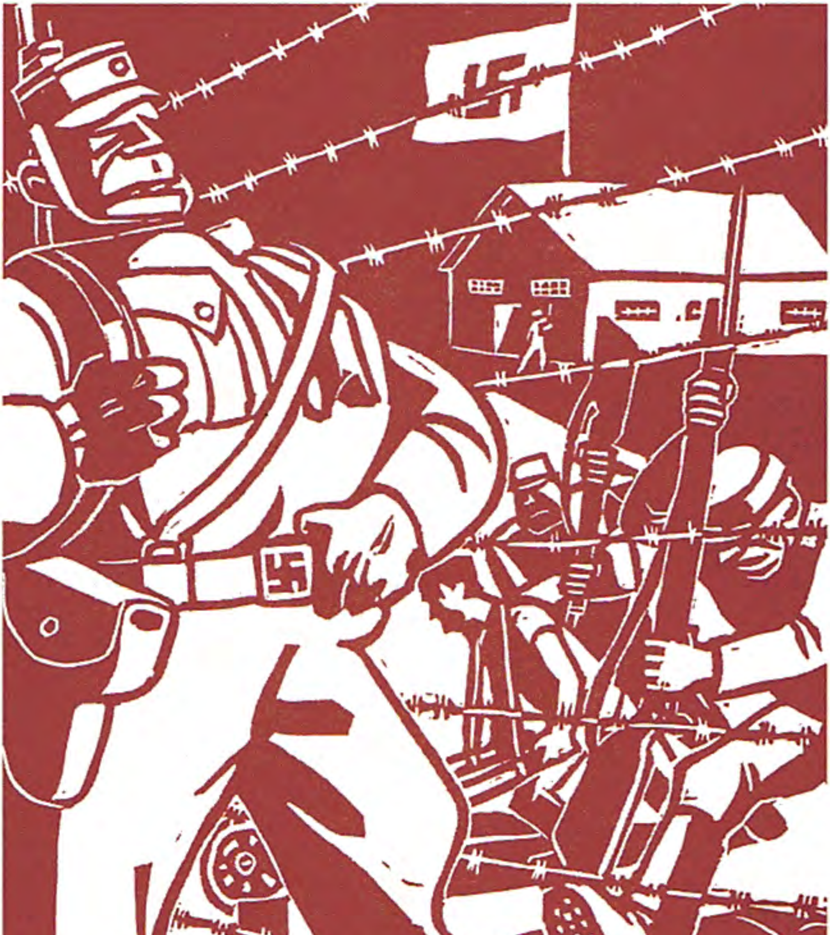
NEDERLANDSE ANARCHISTEN 1933-1945

DE AS 151

de AS

anarchistisch tijdschrift

33ste jaargang, nummer 151, najaar 2005.
De AS verschijnt in vier afleveringen per jaar en is een uitgave van Stichting De AS, Moerkapelle.
ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op postgiro 4460315 van De AS te Moerkapelle.
Jaarabonnement: 16,90 euro; buiten Nederland 22 euro.
Druk: BGS, Schiedam.
Zetwerk: Atalanta, Utrecht.
Adreswijzigingen: bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postcode.
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle; wimdelobel@planet.nl
Redactie: Marius de Geus, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, Hans Ramaer.
Redactieraad: André Bons, Arie Hazekamp, Thom Holterman, Rudolf de Jong, P'tje Lanser, Bas Moreel, André de Raaij, Martin Smit, Siebe Thissen, Rymke Wiersma, Hanneke Willemse.
Publicatie van een bijdrage impliceert niet dat daarin of daardoor redactionele standpunten worden weergegeven.
E-mail: deasnl@yahoo.com
Internet: http: / / www.geocities.com / deasnl
Bestellingen: wimdelobel@planet.nl

REDACTIONEEL

***Enkele jaren geleden kondigde* De AS *een nummer aan over de Nederlandse anarchisten in de Tweede Wereldoorlog. Aanleiding was een artikel van Koen Haegens over dat onderwerp dat volgens de redactie door zijn beknoptheid tot verkeerde conclusies kon leiden. De AS plaatste het niet en het verscheen uiteindelijk in het voorjaarsnummer 2003 van* Buiten de Orde.**
Er ligt nu zo'n themanummer maar tijdens de voorbereidingen bleek het noodzakelijk om ook de jaren 1933-1940 te belichten. Duitse anarchisten probeerden toen (net als vele andere politieke vluchtelingen) om legaal of illegaal onderdak in Nederland te vinden. Op basis van vooral Duitse publicaties wordt een beeld van die periode geschetst.
Eerder dan in Nederland immers kwam in Duitsland vanuit de anarchistische beweging zelf het onderzoek naar het verzet van hun geestverwanten in de jaren van fascisme en oorlog op gang. De bundel* Anarchisten gegen Hitler *(Lukas Verlag, Berlijn 2001) was een van de resultaten van dat historisch onderzoek. Een verbreding van het thema tot de periode 1933-1945 betekent onvermijdelijk dat er een tweede nummer zal uitkomen (mogelijk eind volgend jaar). Daarin wil de redactie vooral aandacht besteden aan min of meer bekende anarchisten in de

bezettingstijd. Dit nummer bevat al twee van dergelijke biografische artikelen. Ze gaan over Gerhard Rijnders en Piet Kooijman, die weliswaar niets moesten hebben van het nationaal-socialisme, maar zich eerder, in de jaren dertig, toch niet geheel wisten te onttrekken aan de geest van die tijd, waarin 'het jodenvraagstuk' hoog op de publieke agenda stond. Representatief voor de anarchistische beweging als geheel zijn beiden echter niet geweest.
Hoewel er al eerder verspreid over het onderwerp is gepubliceerd is het onderzoek naar en de discussie over de houding van de Nederlandse anarchisten in de bezettingstijd pas na 1990 op gang gekomen. In dat jaar organiseerden het Documentatiecentrum Vrij Socialisme en De AS *een studiedag over het thema 'anarchisten & fascisme', waarvan vooral de bijdrage van Homme Wedman over politiek grensverkeer genoemd moet worden.*

Misschien heeft die studiedag er ongewild toe bijgedragen dat twee mythen een eigen leven bleven lijden. Ook de verdienstelijke studie van Michael Spahr uit 1998 heeft er geen definitief einde aan kunnen maken.

De eerste mythe is dat de Nederlandse anarchisten in de oorlog weinig verzet geboden hebben. Dat is onjuist. Veel anarchisten waren actief in de illegaliteit, vervalsten papieren, ontfermden zich over onderduikers of verspreidden illegale bladen, waarbij ze vaak samenwerkten met niet-anarchisten. Er was echter geen anarchistisch verzet, dat wil zeggen geen gecoordineerd verzet vanuit een centraal comité, zoals bijvoorbeeld bij de communisten. Dat zou overigens ook verwonderlijk geweest zijn, gezien het karakter van het Nederlandse anarchisme.
De tweede mythe is dat nogal wat anarchisten na mei 1940 voor het nationaal-socialisme kozen of op zijn minst (financieel) profiteerden van de veranderde omstandigheden.
Om met die laatste bewering te beginnen, over het vraagstuk van de economische collaboratie in Nederland is het laatste woord nog niet gezegd. Naar schatting werkte immers de helft van de bedrijven voor Duitse opdrachtgevers en er zijn anarchisten die daarvan geprofiteerd hebben, wat nooit goedgepraat kan worden. Maar het lijkt erg onwaarschijnlijk dat dat op grotere schaal is gebeurd.

Evenmin is het waarschijnlijk dat relatief veel anarchisten politieke collaboratie verweten kan worden. Er zijn inderdaad mensen uit libertaire kring bij de NSB, bij andere nationaal-socialistische partijen of organisaties, of in Duitse krijgsdient terecht gekomen. Soms waren ze zelfs afkomstig uit bekende anarchistische families. Waarschijnlijk hebben in de meeste gevallen ook andere factoren (zucht naar avontuur, relationele problemen, financiële nood, enzovoorts) ertoe bijgedragen dat sommigen het uniform van bijvoorbeeld de NSSK of de Waffen-SS aantrokken. Maar rekening houdend met de beperkte omvang van de anarchistische beweging eind jaren dertig moet het om een zeer klein aantal 'foute' anarchisten gaan. Er zijn geen aanwijzingen die het aannemelijk maken dat verhoudingsgewijs meer anarchisten dan bijvoorbeeld communisten of sociaal-democraten gecollaboreerd hebben.
(Hans Ramaer)

OP DE VLUCHT...*

Duitse anarchisten in Nederland 1933-1940

Arie Hazekamp

De machtsovername door de nazi's in Duitsland, gemarkeerd door de benoeming van Hitler tot rijkskanselier op 30 januari 1933 (en versterkt door de Rijksdagbrand op 27 februari en de verkiezingen op 5 maart van dat jaar), bracht in dat land een vluchtelingenstroom op gang van hen die vervolging van het nieuwe regime hadden te verwachten. Onder hen bevonden zich de nodige anarchisten en anarcho-syndicalisten. Een deel van deze libertairen belandde in Nederland. Hoewel er (destijds) in de anarchistische beweging veel over werd gesproken, is er in ons land bijzonder weinig over geschreven. Dit artikel tracht aan de hand van Duitse bronnen in kaart te brengen op welke wijze de gevluchte Duitse geestverwanten door de Nederlandse anarchistische beweging werden ondersteund.

Het aantreden van de nazi's betekende het einde van het legale optreden van de Duitse anarchisten. Meteen kwam er een geweldige repressie op gang. Tienduizenden socialisten, communisten en anarchisten werden gearresteerd. De machtsovername door Hitler dwong de Duitse anarchisten voortaan ondergronds te werk te gaan. Voortzetting van openbare activiteiten kwam immers neer op zelfmoord. Bezittingen, zoals panden, schrijfmachines en geld werden aan individuele leden overgedragen maar bleven desondanks veelal ter beschikking staan van de voortaan illegaal werkzame groepen. Administraties werden vernietigd of in veiligheid gebracht. Bekende anarchisten als Augustin Souchy en Rudolf Rocker die uiteraard het meeste gevaar liepen, vluchtten meteen naar het buitenland. Erich Mühsam, in het bezit van een treinkaartje naar Praag, talmde omdat hij meende nog het nodige te kunnen afhandelen ondanks vele waarschuwingen uit zijn omgeving en werd gegrepen. Reeds in 1934 overleed hij in het concentratiekamp Oraniënburg, waar de nazi's hem ophingen.

In de loop van 1933 wist de anarchistische beweging in Duitsland zich aan te passen aan de nieuwe omstandigheden. Dat gold met name voor de Freie Arbeiter-Union Deutschlands (FAUD). Telde deze organisatie van anarcho-syndicalisten rond 1920 meer dan 130.000 leden, in 1932 resteerden er 4300 leden die over 157 plaatselijke afdelingen waren verdeeld. Van deze lokale groepen bleven doorgaans kleine kernen over die gemiddeld uit tien tot vijftien personen bestonden. Meestal betrof het hier mensen die elkaar goed kenden en reeds jarenlang hadden samengewerkt. Een opvallend aspect is dat bestaande

**Dit artikel is een bewerking van een lezing die ik hield tijdens de Pinksterlanddagen in Appelscha (15 mei 2005).*

Met dank aan Martin Smit voor het ter beschikking stellen van documentatiemateriaal over Helmut Kirschey en Karel Henri Broekhoff die tevens een eerdere versie van de tekst van commentaar voorzag. Ook Bas Moreel dank ik voor zijn opmerkingen die hij plaatste bij een eerdere versie.

antifascistische samenwerkingsrelaties van anarchisten met andere linkse organisaties vrijwel overal in Duitsland werden afgebroken. Voortzetting van dergelijke contacten bracht een te groot veiligheidsrisico met zich mee.
In de grotere steden van Duitsland bleven aanvankelijk meerdere van dergelijke illegale anarchistische groepen actief, die op wijkniveau waren georganiseerd. De meerderheid van de leden haakte echter af. De angst voor de alom aanwezige terreur verlamde velen. In een kleinere plaats als Kassel bleef evenwel de hele afdeling in de illegaliteit actief.
De eerste zorg van de illegale groepen bestond uit het organiseren van bijeenkomsten om de onderlinge contacten in stand te houden. Deze vonden veelal bij de leden thuis plaats, hetgeen een zeker risico van ontdekking inhield. Vandaar dat regelmatig werd uitgeweken naar publieke plekken als parken en plantsoenen en gebruik werd gemaakt van pleinen en marktplaatsen om af te spreken. Regelmatig trok men in de weekenden de vrije natuur in voor wandel- en zwerftochten. Kamperen verschafte eveneens een dekmantel. Zodoende was er gelegenheid af te spreken met geestverwanten uit andere plaatsen en steden.
Het vervaardigen en verspreiden van illegale geschriften als kranten, bladen, brochures en vlugschriften/pamfletten werd een kernactiviteit om de censuur te lijf te gaan en een eigen vorm van informatievoorziening in stand te houden. Betrokkenen ontwikkelden soms ingenieuze druktechnieken zoals in Duisburg waar men linoleumplaten door een waswringer haalde. Mogelijk achtergebleven verfspatten konden bij de regelmatig terugkerende huiszoekingen echter ontdekt worden. Dit vormde een afdoende reden om deze techniek te staken.
Het ondersteunen van gevangen genomen geestverwanten werd in iedere illegale groep ter hand genomen. Dit gold bijvoorbeeld ten aanzien van het inzamelen van geld voor de achtergebleven families. In het verlengde hiervan lag de hulp aan geestverwanten die moesten vluchten, omdat de Gestapo het op ze had voorzien.
De Duitse beweging kende overigens een minder sterke antimilitaristische gezindheid dan de Nederlandse. Sommige groepen sloegen wapens in maar van gewapende acties, laat staan gewapend verzet is echter geen sprake geweest.

VLUCHTELINGENHULP

Op het congres van de FAUD dat in 1932 met Pinksteren in Erfurt plaatsvond, waren afspraken gemaakt over een vluchtroute naar Nederland. De stad Duisburg in het Ruhrgebied, waar een grote afdeling actief was, fungeerde in dit plan als aanlooppunt. Van daaruit zouden de vluchtelingen naar Dülken worden overgebracht dat op 15 kilometer afstand van de grens met Nederland is gelegen. Het grensgebied kenmerkte zich hier door veel natuurlijk groen, waardoor illegaal grensverkeer mogelijk was. Als voorlopig einddoel van deze vluchtweg gold Venlo. Al voor de route in gereedheid was gebracht, werd er reeds gebruik van gemaakt, omdat de eerste vluchteling zich gewoonweg aandiende.
In de praktijk ontwikkelde zich tevens een tweede vluchtroute naar Nederland. Deze liep via Aken. Van deze vluchtweg werd gebruik gemaakt omdat men de anarchisten ter plaatse kende uit de periode voor 1933. Naast

een afdeling van de FAUD bestond hier een afdeling van de Anarchistische Federatie. Beide hielden zich met dit werk bezig. De grensovergang met Nederland liep via het drielandenpunt Vaals. De anarchisten in Aken maakten echter ook gebruik van een overgang naar België.

In Aken was het over de grens smokkelen van vluchtelingen de belangrijkste activiteit van de plaatselijke groepen. Men beschikte over ervaring met dit werk. In 1924 werden Nestor Machno en diens kompaan Piotr Arsjinov de grens over gesmokkeld naar België op hun tocht van Polen naar Parijs.

De Duitse vluchtelingen die naar Nederland kwamen, gingen bijna allemaal naar Amsterdam. Daar bevond zich het hoofdkwartier van het geestverwante Nederlands Syndicalistisch Vakverbond (NSV), dat eveneens op anarcho-syndicalistisch standpunt stond. Zowel de FAUD als het NSV waren aangesloten bij de Internationale Arbeiders Associatie (IAA). Het archief van deze organisatie was provisorisch uit Berlijn naar Amsterdam overgebracht. Veel betrokkenen kenden elkaar van IAA-bijeenkomsten, maar werkten ook samen in het Internationaal Anti-Militaristisch Bureau (IAMB). Het NSV zou ook oproepen tot boycot van Hitler-Duitsland.

De sleutelfiguur in Nederland met betrekking tot de ondersteuning van deze Duitse vluchtelingen was Albert de Jong, die binnen het NSV een vooraanstaande positie innam en ook internationaal zowel voor de IAA als voor het IAMB zeer actief was. Hij reisde eind juli 1933 naar Duitsland om het contact met de illegale FAUD te herstellen. Tijdens dit bezoek werden afspraken gemaakt over het vervaardigen van illegale geschriften in Nederland, de smokkel hiervan naar Duitsland en de verdere verspreiding naar de lokale groepen in dit land. Tevens maakte men afspraken over de hulp aan vluchtelingen en hun financiële ondersteuning. Tenslotte kwamen betrokkenen overeen dat er in Nederland een steunpunt voor de Duitse vluchtelingen zou worden opgezet.

Vanaf herfst 1933 verzamelden elke vier tot zes weken anarchisten zich in Duisburg om over de grens te worden gebracht. Het ging vooral om bekende functionarissen van de FAUD die publieke functies hadden vervuld en als zodanig dus bekend stonden bij de Duitse autoriteiten en de Gestapo in het bijzonder.

De vluchtelingen melden zich doorgaans bij Julius Nolden in Duisburg, die in zijn huis voor schuilplekken had gezorgd. Nolden groeide snel uit tot de regionale coördinator van het anarchistisch verzet in het Ruhr- en Rijngebied. Zijn netwerk telde zo'n 80 tot 90 medewerkers in verschillende plaatsen. Zijn contacten onderhield hij per fiets. Zijn beroep als grafredenaar en vertegenwoordiger van een brandverzekering gaf hem een ideale dekmantel om voortdurend onderweg te zijn.

De vluchtelingen werden door verschillende andere anarchisten bij Nolden thuis opgehaald en verder vervoerd naar Dülken of meteen weggebracht naar de grens als haast geboden was. Voor dit grenstransport vanuit Duisburg zorgde Derksen, die in Duitsland was geboren maar de Nederlandse nationaliteit bezat. Hij kende het grensgebied bij Venlo goed. De vluchtelingen kregen een klein geldbedrag mee als reisgeld en om onder-

weg te kunnen eten. Fred Schröder, een provinciale bestuurder van de FAUD uit Kassel, was de eerste die op deze wijze de grens bij Venlo werd overgebracht.

Soms staken Duitse anarchisten de grens over voor overleg in Nederland. Met Pinksteren 1934 vond er een conferentie plaats in Amsterdam waar tevens in Duitsland woonachtige anarcho-syndicalisten aan deelnamen. Zij keerden na afloop van deze bijeenkomst terug naar Duitsland op dezelfde wijze als waarop ze waren gekomen.

Soms werden vluchtelingen schriftelijk bij Nolden aangemeld. Dergelijke berichten gingen vergezeld van een foto waarop personen stonden afgebeeld die de vluchteling moest herkennen. In een ander geval stuurde men de helft van een plaatje zoals die destijds wel in pakjes sigaretten zaten. De andere helft moest de vluchteling kunnen overleggen. Naast Duitse libertairen werden ook een aantal Italiaanse anarchisten de grens over gesmokkeld. Zij zaten in Duitsland ondergedoken vanwege de fascistische terreur in hun geboorteland en dienden nu andermaal te vluchten.

De feitelijke vluchtroutes werden zowel in Dülken als Aken regelmatig verlegd vanwege de steeds strenger wordende controles. Het afzonderlijk overbrengen van vluchtelingen was een voorzorgsmaatregel die in acht werd genomen. Men kon dan in geval van aanhouding aannemelijk maken al wandelend verdwaald te zijn. Een andere maatregel betrof het voorzichtig uithoren en testen van vluchtelingen die zich aandienden, zoals in Aken gebeurde. Dit voorkwam eind 1936 dat spionnen van de Gestapo die zich voor vluchteling uitgaven, de groep binnendrongen.

Een ander aspect van deze mensensmokkel betrof de opvang van vluchtelingen aan de Nederlandse kant van de grens, waar steevast sprake van was. Dit werk werd eveneens door vaste contactpersonen verricht, zoals door Jozef Beckerz in Vaals. Hij werd eens wandelend in het grensgebied door Duitse beambten de grens met Duitsland overgetrokken en enige weken ingesloten en verhoord.

Het aantal vluchtelingen verminderde in de herfst van 1934 om vanaf 1936 opnieuw te stijgen. Ditmaal vanwege de aantrekkingskracht van het revolutionaire Spanje. Na 1937 werd de route naar Venlo nog maar weinig gebruikt als gevolg van de arrestatie van een groot deel van de actieve anarchisten. De vrouwen van de gearresteerde mannen brachten nadien vluchtelingen de grens over, zoals de vrouw van de genoemde Derksen die inmiddels zelf ook gearresteerd was. In Aken moest Simon Wehren die veel anarchisten de grens had over gesmokkeld, uiteindelijk zelf de wijk naar Nederland nemen toen de Gestapo hem begin 1937 in het vizier had gekregen.

Naar schatting zijn via de genoemde routes in totaal 250 tot 300 personen de grens met Nederland overgekomen. Meestal ging het om anarchistische geestverwanten, maar soms werden ook joden geholpen. In het begin van de Tweede Wereldoorlog gold dit voor Franse krijgsgevangenen die ontsnapten in het grensgebied waar ze te werk waren gesteld.

FONDS INTERNATIONALE SOLIDARITEIT

De Duitse anarchisten die in Amsterdam aankwamen, werden bij Nederlandse geestverwanten thuis ondergebracht. Ze ontbeerden een legale status waardoor voortdurend uitzet-

ting dreigde. Dit overkwam Fred Schröder die in juni 1933 de eerste was die de vluchtweg naar Nederland had gebruikt. Hij werd na drie maanden door de Amsterdamse vreemdelingenpolitie opgepakt en mocht van geluk spreken dat uitzetting naar België volgde.

De Nederlandse autoriteiten schrokken er niet voor terug politieke vluchtelingen naar Duitsland te sturen, ook niet nadat bekend werd dat dergelijke vluchtelingen rechtstreeks in handen van de Gestapo vielen. Duitsland gold immers als een bevriend land. Vast staat dat er tussen de Gestapo en een aantal Nederlandse politiefunctionarissen in veelal grote steden een innige samenwerking bestond met betrekking tot Duitse politieke vluchtelingen in Nederland. Een samenwerking die vooral het gevolg was van het werk van de fanatieke Amsterdamse commissaris Karel Henri Broekhoff (1886-1946), die meende dat 'communistische' figuren een bedreiging voor de Nederlandse staat zouden kunnen vormen. Al in 1918 verrichtte hij werkzaamheden voor GS-III (de derde afdeling van de Generale Staf), het toenmalige hoofdkwartier voor spionage en contraspionage. Hij verzamelde gegevens over het NAS, de IAMV, anarchistische groepen en over soldatenraden die in het kielzog van de Russische Revolutie waren ontstaan. Om meer informatie over deze soldatenraden te verkrijgen, liet hij daarin politieagenten infiltreren.
In de jaren twintig was hij één van de initiatiefnemers van de oprichting van de IKK, de Internationale Kriminalpolizeiliche Kommission, een samenwerkingsverband tussen de politie van verschillende landen en de voorloper van Interpol. In 1923 leverde Broekhoff een lijst van honderden linkse Nederlanders aan de Duitse politie. Op de lijst stonden tientallen communisten, sociaal-democraten, maar ook de namen van bijvoorbeeld César Domela Nieuwenhuis en Henk Eikeboom vermeld.
In de jaren dertig concentreerde de samenwerking tussen Broekhoff en de Gestapo zich op de Duitse politieke vluchtelingen die naar Nederland kwamen. Afgesproken werd dat illegale vluchtelingen die zich met politieke activiteiten bezighielden, onmiddellijk naar Duitsland zouden worden uitgewezen. Wanneer uitwijzen niet lukte, gaf Broekhoff de namen en adressen door aan de Gestapo.
Hoewel de activiteiten van Broekhoff zich voornamelijk richten op communisten, zullen ook anarchisten het slachtoffer van zijn werk zijn geworden, hoewel concrete aanwijzingen hiervoor ontbreken. In ieder geval zal de Duitse bezetter na mei 1940 van zijn nauwkeurige gegevens dankbaar gebruik hebben gemaakt.

Fred Schröder bleef echter uit handen van de Gestapo. Hij zou in november 1933 naar Zweden emigreren waar hij als politiek vluchteling werd erkend. Meerdere Duitse anarchisten zochten in dit land een veilig heenkomen en werden er als politiek vluchteling erkend.
De financiële ondersteuning van de Duitse vluchtelingen bleek een groot probleem voor de vanouds armlastige beweging in ons land. Relatief veel betrokkenen waren bovendien werkloos en hadden geen cent te makken. Tournees van Emma Goldman en Rudolf Rocker in de Verenigde Staten brachten geld in het laatje. Ook het

anarcho-syndicalistisch vakverbond SAC in Zweden deed een flinke duit in het zakje, terwijl de IAA een toelage verstrekte middels daartoe opgerichte hulpfondsen. Tenslotte bestond er in Nederland het Fonds Internationale Solidariteit (FIS) dat de vluchtelingen wekelijks een uitkering verstrekte.

Het FIS ontstond in 1927 nadat op een IAA-congres was opgeroepen om gevangen kameraden internationaal te ondersteunen. De enige die deze oproep in daden omzette was de stad-Groninger Bé Meijer, werkzaam als machinist in de plaatselijke gasfabriek en een overtuigde anarcho-syndicalist. Hij richtte het FIS op dat lange tijd vooral een Groningse aangelegenheid zou blijven. In feite functioneerde het FIS lange tijd als een zelfstandige vereniging met lokale afdelingen waarvan de leden ook afkomstig waren uit kringen buiten het NSV. Contributies vormden de inkomsten van het FIS terwijl er tevens gecollecteerd werd op vergaderingen en bijeenkomsten.

In augustus '33 liet het Groningse bestuur bij monde van Harm Schuiten en Bé Meijer middels een 'noodkreet om hulp' de vrij-socialistische beweging weten dat de kas van het FIS leeg was. Aangegeven werd dat er door de toenemende reactie in ons land steeds meer kameraden werden vervolgd. Er was echter niet alleen sprake van de gebruikelijke arrestaties en dito gevangenissen, maar thans waren concentratiekampen, martelingen en ontsnappingen aan een gruwelijke dood aan de orde, waarbij huisgezinnen noodgedwongen in de steek gelaten moesten worden. 'Velen van deze als honden vervolgde makkers komen naar ons land, in de hoop daar hulp te krijgen om verder te kunnen reizen of zoo mogelijk hier te blijven.' De week voor de oproep hadden vijf bekende buitenlandse geestverwanten een beroep op het FIS gedaan. Uit voorzorg bleven hun namen en verblijfplaatsen onvermeld. De noodkreet drong aan op het werken met steunlijsten en steunbonnen van het FIS onder het motto: 'Tegen de Hitler-terreur onze solidariteit met onze makkers'.

Vanuit de Internationale Anti-Militaristische Vereniging (IAMV) werd vervolgens aangedrongen op het verruimen van de organisatorische basis van het FIS dat een zelfstandige organisatie was gebleven met afdelingen in het gehele land. Hiertoe werd op het Kerstcongres van 1933 een motie aangenomen. Het idee werd gelanceerd om zoveel mogelijk vrij-socialistische organisaties bij het fondswerk te betrekken. Het IAMV nam zelf het initiatief tot een gezamenlijke bijeenkomst die pas eind oktober '34 plaatsvond. Op deze vergadering in Amsterdam waren naast het IAMV en het FIS, ook de Bond van Anarcho-Socialisten (BAS) en het NSV vertegenwoordigd. Tevens was de door Henk Eikeboom heropgerichte Sociaal Anarchistische Actie (SAA) van de partij.

Overeengekomen werd de bestaande structuur te handhaven en namens iedere organisatie een bestuurslid aan te wijzen die samen met het dagelijks bestuur het algemene bestuur van het FIS zou vormen. Vooralsnog bleef de zetel van het FIS in Groningen gevestigd. Het congres van het FIS besloot eind 1935 het bestuur van Groningen naar Amsterdam te verplaatsen, waarschijnlijk omdat de meeste te ondersteunen vluchtelingen zich in de hoofdstad bevonden. In Amsterdam speelde Rinus te Slaa een hoofdrol in het FIS. Veel

vluchtelingen passeerden zijn woning.
Ondanks de vele activiteiten die verschillende afdelingen organiseerden om geld bijeen te brengen door middel van bazaars en speciale inzamelingen, bleef de financiële positie van het FIS te wankel om de groeiende stroom aanvragen te kunnen honoreren. Gerard Haan, die inmiddels Meijer als secretaris/penningmeester van het FIS was opgevolgd meldde in februari '35 dat er sprake was van een inzinking in de steunopbrengst. Er gingen weken voorbij zonder dat er een cent binnenkwam. Dit terwijl het FIS 70 gulden per week nodig had om aan haar verplichtingen te kunnen voldoen.
Het ondersteunen van illegale vluchtelingen was niet zonder risico. Naast het optreden van de Nederlandse autoriteiten, bleken ook Duitse diensten in Nederland actief te zijn. Eind '33 waarschuwde het FIS voor het bestaan van een in Dülken gevestigde spionnencentrale die zich bezighield met de opsporing van gevluchte Duitse revolutionairen. Hiervoor waren ex-communisten gerekruteerd die zich bij de nazi's hadden aangesloten. In Nederland zouden deze premiejagers vooral in Amsterdam actief zijn geweest. Zij ontvingen voor iedere opgespoorde vluchteling die aan de Gestapo werd uitgeleverd, al dan niet met behulp van justitie in Nederland, een bedrag van 50 gulden. Het FIS riep op tot voorzichtigheid indien vluchtelingen zich zouden melden. 'Wij dringen er op aan van alle zich meldende vluchtelingen, de papieren op te vragen, tevens een foto van hen te nemen en dit alles op te zenden naar ons secretariaat.' Het FIS zou dan inlichtingen inwinnen binnen haar netwerk. Tot de gewenste duidelijkheid was verkregen, drong het FIS aan op het verschaffen van onderdak aan de vluchteling in kwestie.

DUITSE ANARCHISTEN IN AMSTERDAM

Volgens de afspraak eind juli in Duitsland gemaakt, werd in augustus 1933 een steunpunt voor de Duitse vluchtelingen ('emigranten' zoals ze ook werden genoemd) in Amsterdam opgericht. Naderhand zou dit uitgroeien tot een officieel bureau dan wel vereniging, Deutsche Anarcho-Syndikalisten (DAS) genaamd. Over de precieze datum waarop het DAS tot stand kwam, spreken de Duitse bronnen elkaar tegen. November 1933 wordt genoemd maar ook de vermelde Pinksterbijeenkomst in Amsterdam in 1934 geldt als startdatum van deze organisatie.
De DAS-groep functioneerde noodgedwongen als kaderorganisatie, omdat het vrijwel uitsluitend ging om een kleine groep voormalige functionarissen van de FAUD. Trefpunt van de leden vormde het kantoor van het NSV. De groep zette zich in voor herstel van het contact met Duitsland en het instandhouden van de verbindingen met de daar werkzame illegale groepen. Tevens nam ze de verzorging van Duitse vluchtelingen voor haar rekening. Het opzetten van propaganda-activiteiten gold als een van de kerntaken van de vereniging. Het ging hierbij om de uitgave van geschriften voor zowel Duitsland als de buitenwereld waarbij de (financiële) steun van de IAA onontbeerlijk was.
Eind 1933 verbleven er enkele tientallen anarchistische vluchtelingen uit Duitsland in Nederland. Met Pinksteren 1934 hield men van 20 tot 25 mei een conferentie in Amsterdam met vertegenwoordigers van veel Duitse illegale groepen. Men besloot de IAA Persdienst waarin

internationale mededelingen stonden vermeld uit te bouwen tot een illegaal propagandamiddel in Duitsland in een oplage van 1500 stuks.

Van een aantal leden van de Amsterdamse DAS-groep zijn de namen bekend, zoals van Georg Ackermann uit Kassel. Hij vluchtte nadat hij vernam dat de Gestapo hem in zijn huis opwachtte. Een vriendin die hem toevallig thuis opzocht ontdekte de aanwezigheid van de geheime staatspolitie. Zij mobiliseerde meteen de vriendenkring van Ackermann die zich strategisch in de buurt opstelde. Zo kon arrestatie worden voorkomen. Ackerman werd verkozen tot corrector van DAS en was lid van november 1933 tot maart 1937. Na de inval van de Duitsers in Nederland volgde arrestatie door de Gestapo. Hij werd naar Scheveningen overgebracht waar hij stierf voordat transport naar Duitsland kon plaatsvinden.

Een andere betrokkene in de DAS-groep was medeoprichter Paul Brunn uit Berlijn. Hij vervulde de taak van penningmeester en vervaardigde illegale geschriften. Ook hij werd in Amsterdam door de Gestapo gevangen genomen en in juli 1942 in Berlijn tot tien jaar tuchthuis veroordeeld. Dit wegens voorbereiding van hoogverraad, de standaardaanklacht die elke anarchist ten deel viel die in de armen van de Gestapo liep. Hij overleefde de oorlog maar door zware martelingen had hij alles wat hij wist aan de Gestapo prijsgeven, zo vertelde hij na de oorlog met schroom aan zijn kameraden.

Erna Paul kwam in augustus 1937 naar Amsterdam op zoek naar haar eerder gevluchte man Willi. Zij werd ondergebracht op een zolderkamer in de Rijnstraat 38 en kreeg financiële ondersteuning van het FIS. Na drie maanden trachtte ze een legaal bestaan in Nederland te verkrijgen zodat haar twee meegenomen kinderen naar school konden gaan. Ze moest zich nadien twee tot drie keer per week melden bij vreemdelingenpolitie. De ondersteuning van het FIS was met 8 tot 10 gulden per week onvoldoende. Dankzij de steun van diverse ouders van kinderen die bij die van haar in de klas zaten, wist ze het hoofd boven water te houden.

Na de Duitse bezetting van ons land in 1940 werd haar door de vreemdelingenpolitie aangeraden zich niet meer te melden en onder te duiken. Haar bewegingsvrijheid raakte hierdoor uiteraard zeer beperkt, ze durfde haar huis niet meer uit. De kinderen moesten de boodschappen doen. Ze was doodsbang voor arrestatie. Met Paul Brunn die op dat moment in haar woning verbleef, werd ze in mei 1941 inderdaad gearresteerd. Ze werd naar Duitsland getransporteerd, terwijl haar kinderen bij familie werden ondergebracht.

Daar wachtte haar een rechtszaak waarin zij werd vrijgesproken, maar in tweede instantie volgde alsnog een veroordeling tot 15 maanden KZ (de gebruikelijke Duitse de term voor concentratiekamp). Ze verbleef in het bekende vrouwenkamp Ravensbrück tot haar vrijlating op 22 april 1945. Samen met haar man Willi die na diverse omzwervingen eveneens de oorlog overleefde, bleef ze tot op hoge leeftijd actief in de anarchistische beweging in Duitsland.

Helmut Kirschey vluchtte in december 1933 via Venlo naar Amsterdam na acht maanden in het kamp Dinslaken te hebben vastgezeten. In Amsterdam werd hij ondergebracht bij een familie Van Meurs. Hij roemde de solidariteit in

Nederland met de Duitse kameraden. Van Arthur Müller Lehning kreeg Kirschey een pak cadeau: 'Übrigens einen sehr eleganten Anzug'. Hij leerde Nederlands en werd verliefd op Erna Sauerbrey. Zij verbleef niet illegaal in Nederland en reisde meerdere malen als koerierster naar Duitsland. Ze kreeg een baantje bij Albert de Jong, een bijzonder mens volgens Kirschey, die hem veel vrienden bezorgde. Hij zocht De Jong vaak thuis op.

Tot eind 1934 woonde Kirschey in Amsterdam. Hij verbaasde zich dat in een calvinistisch land de prostitutie zo openlijk plaats vond. Overal zag hij bordjes op huizen met 'te huur', wat hij als Duitser uitsprak: 'te hoer'. Toen hij merkte dat hij in de gaten werd gehouden, vertrok hij naar Haarlem om daar bij kameraden onder te duiken. Ook hier moest hij echter vertrekken. In Den Haag werd hij ondergebracht bij een bekende kinderarts wiens vrouw sympathiseerde met het anarchisme. Op een feestje stelde iemand per ongeluk Kirschey als politiek vluchteling voor aan de rechtskundige adviseur van koningin Wilhelmina. Deze bood aan te kunnen regelen dat hij legaal naar België kon vertrekken. Kirschey sloeg het aanbod af omdat in dat land geen illegale organisatie voor vluchtelingen werkzaam was.

Tot 1936 verbleef hij in Groningen. Hij ontsnapte na aanhouding voor een verkeersovertreding en verkaste naar Hilversum alwaar hij op een camping verbleef, waar voornamelijk linkse mensen bivakkeerden. Voor zijn vertrek naar Spanje waar hij zich bij Durutti zou aansluiten, logeerde Kirschey in Amsterdam bij een familie Van Noten.

Hoewel de Duitse vluchtelingen de situatie in Nederland als redelijk prettig ervoeren vanwege de afwezigheid van repressie en terreur was de psychische belasting van het illegale verblijf vanzelfsprekend zwaar. Voortdurend moesten zij zich voorbereiden om te kunnen worden opgepakt, terwijl door het regelmatig wisselen van onderkomen een thuisgevoel ontbrak.

ILLEGALE GESCHRIFTEN

Het illegale drukwerk werd in Nederland vervaardigd. Het in Nederland voor Duitsland vervaardigde drukwerk werd door Albert de Jong per post naar Venlo gestuurd waar anarchisten uit Dülken de pakketten ophaalden. Vervolgens ging de smokkelwaar per fiets de grens over via dezelfde route als waarlangs de vluchtelingen trokken. De eerste levering van geschriften vond in augustus 1933 plaats. Aanvankelijk stuurde men ook per post pakketten op, bijvoorbeeld naar betrouwbare familieleden van betrokken illegale werkers maar dit bleek al snel te gevaarlijk. De illegale geschriften die in legale lectuur zaten verstopt, werden namelijk door de Duitse autoriteiten ontdekt. Het geld om deze activiteiten te financieren, kwam uit het buitenland. Weldra vond de smokkel naar Duitsland plaats door middel van koeriers.

Bij de al genoemde Derksen in Duisburg werd een depot ingericht waar het drukwerk werd opgeslagen. Hij verborg ze in zijn kelder in sinaasappelkistjes. Daar werden er pakketten van gemaakt voor de contactpersonen van de diverse plaatsen. Eens per vier tot vijf weken kwamen vertrouwenspersonen als Nolden dit materiaal bij hem ophalen.

De plaatselijke contactpersonen verdeelden het materiaal weer naar de leden. Volgens geheime instructies

moesten leden de geschriften verder verspreiden en de inhoud mondeling doorvertellen. Uiteindelijk volgde vernietiging van stukgelezen exemplaren of herinzameling voor verspreiding in steden en plaatsen waaraan levering niet had plaatsgevonden. Lezersgeld werd ingezameld voor vluchtelingenhulp of was bestemd voor de werkzaamheden in Amsterdam. Vlugschriften werden in brievenbussen gestopt, onder de deur geschoven of discreet in openbare ruimtes neergelegd. Dit systeem bleef tot begin 1937 in stand, totdat massale arrestaties in het Ruhr- en Rijngebied vrijwel alle illegale groepen lam legden.

Anarchisten uit Aken lieten tot in 1934 ook illegaal drukwerk in Vaals maken. Nadien werd dit te gevaarlijk om voort te kunnen zetten. Volgens de Gestapo was het meest in Duitsland verspreide illegale geschrift een brochure genaamd *Esst Deutsche Früchte*. Het was een anarcho-syndicalistische propagandabrochure die in een schutblad was gestoken om directe herkenning te voorkomen. Het bevatte een oproep om in Duitsland georganiseerd verzet te plegen. De brochure was gebaseerd op een onbekend gebleven artikel uit het weekblad van het NSV, *De Syndicalist*, van april 1934.

Diverse bladen die illegaal in Duitsland verschenen werden in Nederland vervaardigd, zoals de Duitstalige *Internationale*. Het besluit tot de uitgave van dit blad viel op het genoemde Pinkstercongres in 1934. De redacteuren van dit blad waren Arthur Müller Lehning en Helmut Rüdiger. Ook deze uitgave had een schutblad waarop stond: 'Deutschtum im Ausland- Blätter zur Pflege Deutscher Art'. Er verschenen vijf nummers in de periode van augustus 1934 tot april 1935.

Nadat het secretariaat van het IAA naar Madrid werd overgebracht, vertrokken vele Duitse anarcho-syndicalisten naar Spanje. Sowieso vertrokken de meeste Duitse anarchistische vluchtelingen naar dit land waar ze werden ondersteund door de grote organisaties van CNT en FAI.

De Spaanse revolutie in 1936 bracht een opleving van het verzet in Duitsland te weeg. Nieuwe activisten raakten betrokken in de illegale strijd, er werd geld ingezameld voor Spanje en technici werden gerekruteerd om in dat land te gaan werken. Twee koeriers die door de DAS-groep en de IAA naar Duitsland waren gezonden, hadden hierin een belangrijk aandeel. Het betrof de Zweedse journalist Rudolf Berner en Simon Wehren uit Aken.

Merkwaardig genoeg leidde de levering van lectuur uit Amsterdam rond 1935 tot een vermindering van de onderlinge contacten in Duitsland. In dezelfde periode trokken veel leden zich terug uit het illegale werk. Ze hadden door economische stabilisering weer werk gevonden en wensten niets meer te riskeren. Dat de Gestapo op het werk informeerde naar politieke activiteiten van de arbeiders, droeg hieraan bij.

Relatief veel Duitse anarchisten trokken naar Spanje vanwege de revolutie en vochten aan het front of waren op andere wijze actief, zoals in de internationale persdiensten. De DAS organiseerde zich eveneens in Spanje en dreef in Barcelona bijvoorbeeld een eigen restaurant.

In Duitsland zelf was het de laatste opleving van het anarchistische verzet tegen de nazi's. Aan het einde van 1936 en in het begin van 1937 werden in het Ruhr- en Rijngebied door de Gestapo vrijwel alle actieve illegale groepen

opgerold, nadat een spion was doorgedrongen in de groep van Mönchen Gladbach. Het betrof de enige groep die samenwerkte met communisten hetgeen fatale gevolgen had volgens het scenario zoals het FIS reeds had geschetst. Meer dan honderd arrestaties werden verricht waaruit zo'n tachtig veroordelingen volgden. Het georganiseerde anarchistisch verzet kwam in Duitsland volledig stil te liggen en vond sindsdien vrijwel uitsluitend op individuele basis plaats.

In Nederland kwam een solidariteitsactie tot stand waarbij geld voor de vervolgde anarchisten in Duitsland werd ingezameld. Een zus van Helmut Kirschey smokkelde het bedrag in haar bontjas naar Wuppertal. Het zal ongetwijfeld één van de laatste grote acties vanuit Nederland voor de Duitse anarchistische beweging zijn geweest. Nadien bleef de hulp beperkt tot de in ons land verblijvende Duitse geestverwanten.

SAMENVATTING

Nederlandse anarchisten speelden na 1933 een aanzienlijke rol in de hulp aan en de ondersteuning van Duitse geestverwanten die naar ons land vluchtten. Naast het verlenen van onderdak en financiële ondersteuning droegen zij tevens bij aan het herstellen van de contacten tussen gevluchte Duitse anarchisten en degenen die achterbleven om hun politieke werk illegaal in Duitsland voort te zetten. Ook werd vanuit de anarchistische beweging in ons land de illegale anarchistische beweging in Duitsland ondersteund middels het vervaardigen (en smokkelen) van illegale geschriften voor Duitsland.

Opvallend is dat het materiaal waaruit dit beeld duidelijk wordt, afkomstig is uit Duitse publicaties. In Nederland zelf is vrijwel niet geschreven over dit onderwerp hoewel de steun aan de Duitse geestverwanten wel bekend was in de (toenmalige) anarchistische beweging.

Wrang is echter dat veel bronnenmateriaal afkomstig is uit de archieven van de Gestapo. Het laat zich raden hoe deze gevreesde geheime dienst aan haar informatie is gekomen...

LITERATUUR

R. Theissen, P. Walter, J Wilhelms, *Anarcho-syndikalistischer Widerstand an Rhein und Ruhr*, Meppen/Ems 1980 – Ulrich Klan en Dieter Nelles, *Es lebt noch eine Flamme, Rheinische Anarcho-Syndikalisten/-innen in der Weimarer Republik und im Fascismus*, Grafenau-Döffingen, 1990 – Hubert van den Berg en Dieter Nelles, *Nationalismus oder Kultur. Ueber die Kulturpolitischen Vorstellungen in der anarchosyndicalistischen Exilpublizistik in den Niederlanden (1933-1940), in Deutsche Literatur im Exil in den Niederlanden 1933-1940*, herausgegeben von Hans Würzner en Karl Kröhnke. – Rudolf Berner, *Die Unsichtbare Front, Bericht über die illegale Arbeit in Deutschland (1937)*, Berlin/Köln, 1997 – Helmut Kirschey (met Richard Jändel), *A las Barricadas, Erinnerungen und Einsichten eines Antifaschisten*, Wuppertal, 2000 – Andreas G. Graf (Hg.), *Anarchisten gegen Hitler*, Berlin, 2001 – Jürgen Mümken, *Anarchosyndikalismus an der Fulda, Die FAUD in Kassel und im Widerstand gegen Nationalsozialismus und Faschismus mit einer Einleitung von Helge Döhring*, Frankfurt a.M., 2004 – Hans Olink, *De koeriers van Moskou*, Aksant, Amsterdam 2002 – Diverse nummers van *De Arbeider*, *De Syndicalist* en *De Wapens Neder* (periode 1933- 1940)

ALS DE BOMMEN VALLEN...

Nederland 1940-1945: wat deden de anarchisten?

Rudolf de Jong

1

Nederlandse anarchisten en de Tweede Wereldoorlog. Er bestaat een mythe over. Er zou geen anarchistisch verzet zijn geweest. Is de mythe juist? Ten dele. Er is wel anarchistisch verzet geweest al stelde dat, indien men de nadruk op anarchisme legt, niet erg veel voor. In boeken over de oorlog komt men het hoogst zelden tegen. Belangrijker is dat anarchisten in het verzet hebben gezeten, wat iets anders is dan anarchistisch verzet.
Een uitvoerig, maar niet uitputtend overzicht van beide zaken en van de houding van anarchisten in het algemeen komt men tegen in de scriptie van Michael P. Spahr, Vrijheidsbezinning in tijden van dictatuur. Nederlandse anarchisten in de Tweede Wereldoorlog, *te vinden op het internet.: http://home.datacomm.ch/mispa/mispathesis.htm*
Hier wil ik een paar algemene problemen aan de orde stellen rond het thema anarchisme en verzet tijdens de bezetting. Ik begin met een karakterisering van de beweging bij het uitbreken van de oorlog.

De anarchistische beweging in Nederland anno 1940 is te omschrijven als een netwerk van concentrische cirkels die elkaar op alle mogelijke manieren overlapten. In die cirkels speelden personen en tijdschriften een centrale rol. Binnen dit netwerk bestonden er grote verschillen over strijdwijze en methodes. Geweldloosheid en in hoeverre? Anarchistisch syndicalisme (vakvereniging) of juist niet? Organisatie of juist zo min mogelijk?
Als geheel was de beweging op de terugtocht en in het defensief. Velen hadden afgehaakt. In een samenleving die steeds meer gecentraliseerd en doorgeorganiseerd werd, waarin de staat als maar machtiger werd en een sociale rol op zich ging nemen en het kapitalisme steeds grootschaliger werd, verloor het anarchistisch erfgoed met zijn nadruk op kleinschaligheid en zelfdoen aan realisme. In het strak geleide communisme zagen sommigen met een revolutionaire instelling meer heil, anderen kozen voor het reformisme van de sociaal-democratie.
Enkele belangrijke figuren waren weggevallen, Om er drie te noemen. Bart de Ligt was in 1938 overleden. In hetzelfde jaar had Anton Constandse de eigenlijke beweging verlaten Ik ben nog wel anarchist maar ik kan er niet meer mee werken, zo luidde zijn standpunt. Fascisme, totalitarisme en oorlog, bedreigden in zijn visie niet alleen de het anarchistisch erfgoed. De hele westerse cultuur met zijn politieke verworvenheden als de vrijheid van denken en meningsuiting, de gewetensvrijheid enz. dreigde weggevaagd te worden. Constandse trok de consequentie zo ver dat hij ook het pleiten voor militaire dienstweigering – een punt dat alle stromingen in het anarchisme verenigd had - los liet. Albert de Jong tenslotte had zich teruggetrokken

uit organisatorische en redactionele posten. Ook hij zag de oorlogsbui hangen en wilde vooral meer tijd voor studie hebben.
Ook de reactie in Nederland had zijn steentje bijgedragen aan het teruglopen van de beweging. Buitenlandse kameraden, dwz zonder Nederlandse nationaliteit (August Rosseau, Arthur Lehning) mochten niet meer actief zijn; voor ambtenaren waren revolutionaire verenigingen verboden, vergaderingen en meetings waren aan banden gelegd. De economische crisis met zijn grote werkloosheid had weer anderen doen afhaken en de beweging verzwakt.

2

Welke standpunten bestonden er ten aanzien van de oorlog?
Hoe vaak is het anarchisme niet geassocieerd geweest met bommengooiers? En niet altijd helemaal ten onrechte. Toch is bommengooien nog altijd vooral het voorrecht van de oorlogvoerende staten. En daar zijn anarchisten tegen.
Oorlogen waren kapitalistische oorlogen (en andere socialisten zagen het tot 1914 net zo). Bij oorlog ging het om kapitalistische belangen en, daarmee samenhangend, imperialistische doelstellingen van de staten. De arbeiders en het volk waren de slachtoffers van die oorlog, als kanonnenvoer op de slagvelden, door honger en ellende in het achterland. 'Oorlog aan de oorlog' was de leus van de Nederlandse anarchisten. In feite sloot dit aan bij een lange historische traditie. Het gewone volk was altijd tegen oorlog geweest en was er altijd het slachtoffer van geworden.
Toch, als de bommen eenmaal vielen, was er vaak een zekere voorkeur voor een van de partijen. Om te beginnen bij koloniale oorlogen. De anarchist was tegen de kolonisator en nam het op voor de gekolonialiseerde volken die zich verzetten en dikwijls geïdealiseerd werden in de libertaire literatuur. En, hoewel het nationalisme werd afgewezen, was men solidair met de nationale bevrijdingsstrijd, van Ieren en Polen in de negentiende eeuw; van Aziatische en Afrikaanse volken in de twintigste.
Een kleine discussie onder anarchisten vond plaats tijdens de Balkanoorlogen, 1912-1913. Het grondgebied van Turkije strekte zich in 1912 nog uit over een groot deel van de Balkan, tot en met Albanië. Op Turks gebied woonden Grieken, Bulgaren, Serviërs, Montenegrijnen en Macedoniërs. Bulgarije, Griekenland, Servië en Montenegro trokken ten oorlog tegen Turkije. Een nationale bevrijdingsstrijd tegen de Turkse onderdrukker? Zo zag onder anderen Kropotkin het. De Oostenrijkse anarchist Max Nettlau wees echter op de positieve kanten van wat wij nu zouden noemen het multiculturele karakter van de samenleving in Europees Turkije waar allerlei godsdiensten en nationaliteiten vreedzaam naast en door elkaar woonden. Ongelijk had hij niet. Het nationalisme op de Balkan betekende – en betekent nog – dat minderheden in de verdrukking kwamen en de staten elkaar grondgebied gingen betwisten. De strijd tegen Turkije was dan ook nog niet afgelopen of Bulgarije, dat de grootste terreinwinst had geboekt en voor de poorten van Istanboel stond, werd aangevallen door zijn bondgenoten, versterkt met Roemenië en moest een groot deel van de buit afstaan. Turkije kon zich enigszins herstellen (en kan daardoor thans als Europees land aankloppen op de deur van het verenigde Europa).
Ik sta bij deze kleine en vergeten pole-

miek stil omdat het enigszins een voorafschaduwing is van de houding van de betrokkenen tijdens de eerste wereldoorlog (1914-1918). Het uitbreken van de oorlog schokte alle anarchisten. Het meest door het feit dat ook de arbeiders en hun vakbonden in de oorlogvoerende landen zich grotendeels lieten meeslepen door nationalistisch patriottisme en de daarbij passende hysterie. De anarchisten bleven – zeker in Nederland – goeddeels trouw aan hun internationalisme en het antioorlog ideaal Dat was niet in strijd met het feit dat men een zekere voorkeur had voor één van de beide partijen. Men was veelal anti-Duits, o.a. vanwege de Duitse inval in België en het autoritair-militaristisch karakter van het Duitse keizerrijk van voor 1914. Deze voorkeur ging gepaard met het verwerpen van de oorlog. Kropotkin echter stond pal achter Frankrijk en de oorlogsvoering tegen Duitsland. Hij, Jean Grave, de redacteur van het gezaghebbende Franse blad *Les Temps Nouveaux,* de verfranste Nederlander Christiaan Cornelissen en anderen publiceerden in 1916 het 'Manifeste de seize' (in feite waren er vijftien ondertekenaars) waarin de anarchisten opgeroepen werden partij te kiezen voor Frankrijk. Malatesta, Domela Nieuwenhuis. Rudolf Rocker en vrijwel de gehele libertaire pers wezen het standpunt van Kropotkin vierkant af.
Nettlau zweeg tijdens de oorlog. In een nagelaten biografisch document schreef hij echter dat hij, vanuit Wenen gezien de oorlog niet voor demoraliserend hield. Men verweerde zich tegen de hele wereld en tegen de honger en wilde noch de kozakken, noch de Italianen, noch de Serven en Roemenen (waarmee Oostenrijk allemaal in oorlog was) in het land.

De libertaire beweging in de Verenigde Staten voerde een felle campagne tegen het patriottisme en de Amerikaanse interventie in de oorlog in 1917. Emma Goldman, Alexander Berkman en vele anderen moesten het met vervolging, gevangenis en deportatie bekopen. In Nederland was de dienstweigering tijdens de mobilisatie uitgegroeid tot een belangrijk aspect van de beweging.

Het internationalisme dat alle oorlogen afwees zou het anarchisme na de Eerste Wereldoorlog blijven kenmerken. De opkomst van het Italiaanse fascisme en de machtsovername van Hitler in Duitsland (1933) veranderde de standpunten niet. Nationaal-socialisme en fascisme werden gezien als voortbrengselen – wèl de meest gruwelijke – van het kapitalisme. Een plaatsbepaling die niet ongewoon was en ook werd ingenomen vanuit marxistische analyses. In zijn boek *En toch...* over de geschiedenis van het socialisme in Nederland uit 1951 citeert Sam de Wolff, marxist pur sang, bij zijn behandeling van het nazi barbarisme het gedicht *Die Ratten* van Heinrich Heine. 'Es gibt zwei Arten Ratten, Die Hungrigen und die Satten. Dit geldt ook voor de imperialistische machten. De "Satten" – Frankrijk en Engeland – blijven vredelievend thuis. De "Hungrigen" –Duitsland en Italië - "wandren aus" en trekken er opuit in een veroveringsoorlog. Zo'n rat "fürchtet nicht Hölle nicht Katze (...) Und wünscht auf neue zu teilen die Welt'.
In een brochure van Anton Constandse *Wat drijft Mussolini?* (1935) over de verovering van Abessinië (Ethiopië) door het fascistische Italië komt men ongeveer dezelfde opvatting tegen.
Kortom: oorlog was een zaak van de ratten onderling. Om oorlog te voorkomen

en te bestrijden moest men de ratten bestrijden door middel van sociale strijd en sociale revolutie,
Oorlog tegen Hitler Duitsland? zo luidde de titel van een brochure uit 1933 van de Internationale Antimilitaristische Vereniging (IAMV) Het antwoord van de schrijver, Albert de Jong, op deze vraag was 'neen'. En dat neen was representatief voor de hele beweging in Nederland
Tegen de hongerige ratten van het nazidom keerde men zich overigens zeer fel en principieel – o.a. door opvang en steun van uit Duitsland gevluchte kameraden, oproepen tot boycot (die weinig effect hadden), hulp aan illegale activiteiten in Duitsland zelf en vooral door informatie over de concentratiekampen, over jodenvervolgingen en terreur en bestrijding van de nazi-ideologie. Ik verwijs naar het artikel van Arie Hazekamp over deze steun.

3

De anarchisten wilden dan wel geen oorlog, Adolf Hitler wilde die wel en op 10 mei 1940 vielen zijn bommen in Nederland. In de beweging koos men nu grotendeels partij. Hetgeen overigens op een belangrijk punt aansloot bij de vooroorlogse houding. Men koos partij tegen Hitler en het nazisme. Niet voor het vaderland, laat staan voor God, Nederland en Oranje. En anti-nazi hield niet in dat je anti-Duits was, je kon trouw blijven aan je libertaire en internationalistische overtuiging. In feite kwam men in de positie die Constandse twee jaar eerder had ingenomen! Hij zelf zat als enige Nederlandse anarchist in gijzelaarskampen.
Ik denk dat de houding aardig wordt weergegeven in een uitspraak in de bezettingstijd afkomstig van Piet Fijlstra, jarenlang administrateur van *De Wapens Neder*: 'Ik heb levenslang gestreden tegen Churchill en Stalin, maar wat de joden nu wordt aangedaan is zo verschrikkelijk dat ik nu aan hun kant sta.' (En dan te bedenken dat men nog niet half wist hoe erg het was!) Ik acht die uitspraak representatief voor het overgrote deel van Nederlandse anarchisten, en van vrijwel alle schakeringen.
Anton Bakels had als jong student tijdens de Eerste Wereldoorlog het anarchistische neen tegen de oorlog verdedigd op een vergadering. Een sociaaldemocraat, die de landsverdediging voorstond, had hem toegeroepen dat ook Kropotkin partij had getrokken. 'Je liegt' had Bakels terug geroepen. Maar de ander hield vol en Bakels schreef een briefje aan Domela Nieuwenhuis, of het waar was. Die antwoordde dat het maar al te waar was. Dezelfde Bakels kwam in de Tweede Wereldoorlog de hierboven genoemde Max Nettlau tegen, die zijn laatste levensjaren in Amsterdam doorbracht. Ze spraken over de oorlog. 'Ik sta nu op het standpunt van Kropotkin in 1914-1918', zei Bakels. Nettlau glimlachte en antwoordde: 'ik ook'.
Buiten Nederland namen in het neutrale Zweden de anarcho-syndicalisten - hun organisatie de SAC was de toen grootste legaal werkende libertaire organisatie in de wereld – een zelfde standpunt in. Hun pers, waaronder het dagblad *Arbetaren,* nam in de strijd tegen het nazisme geen blad voor de mond. Aangezien de regering een welwillend beleid voerde ten aanzien van Duitsland, waarvan de militaire macht Zweden aan alle kanten omringde, en hof en leger uitgesproken pro-Duits waren, was hier moed voor nodig. Daarvoor werd die pers wel beloond

door een flinke toename van het aantal lezers! Van Duitse anarchisten die als politieke emigranten in Zweden gastvrijheid hadden gevonden – o.a. Helmuth Kirchey –vernam ik dat zij ook militair relevante informatie als zij die opdeden, doorspeelden naar de Britse geheime dienst.
De Spanjaarden hadden al vanaf 1936 tegen het fascisme gevochten. Hoewel zij hiervoor met ondank waren beloond toen zij in 1939 naar Frankrijk en andere Europese landen moesten vluchten, sloten velen zich bij de gewapende strijd tegen Hitler aan, in het leger van de Vrije Fransen van De Gaulle, in het Britse leger en bij de maquis, het gewapend verzet in het bezette Frankrijk.
Anders lag het bij de Britse anarchisten rond het beroemde blad *Freedom*. Zij verdedigden een standpunt dat overeenkwam met dat van Emma Goldman en Alexander Berkman in de Verenigde Staten tijdens de Eerste Wereldoorlog. En evenals zij, werd ook Freedom vervolgd, hoewel niet zo schandalig als in het Amerika van 1917 het geval was geweest. De redacteuren van Freedom, waaronder Vernon Richards, diens vrouw Marie Louise Berneri en George Woodcock (die er in zijn memoires aardig over schrijft), werd een proces aangedaan dat veel opzien baarde. George Orwell – die hun standpunt over de oorlog overigens volstrekt verwierp – behoorde tot degenen die het voor hen opnamen.
Terug naar het eigen land. Er waren ook hier libertairen die strakker vast hielden aan de gedachte dat het om een oorlog tussen imperialistische machten ging. Zo bij doctrinaire anarchisten die star vast hielden aan de oude vormen en gedachten van de beweging zoals die in de tijd van Domela Nieuwenhuis vorm hadden gekregen, en eveneens bij voorstanders van volstrekte geweldloosheid met afwijzing van een vijandbeeld. Dat hoefde overigens niet tot passiviteit te voeren.
Onder de veranderde omstandigheden doorgaan met de oude strijd deed Gerhard Rijnders die zo lang mogelijk legaal zijn *Vrije Socialist* bleef uitgeven en toen hem dat verboden werd nog een brochurereeks uitgaf tot dat niet meer mocht. Rijnders verstond als geen ander de kunst om zijn libertaire en anti-NSB standpunt te verpakken. Jaap van der Laan schrijft er elders in dit nummer over.
Een geheel andere wijze van doorgaan was die van de absoluut geweldloze propagandist Jo de Haas. Hij zond, eerst getypt, later gestencild, 'Oorlogsbrieven' rond waarin hij zijn ethisch anarchisme bleef belijden en hij sprak op huiskamerbijeenkomsten. Rond zijn activiteiten ontstond een heel netwerk. Hoewel hij enkele malen gearresteerd werd en in kampen zat ging hij door. Zijn dood, hij werd een paar dagen voor het einde van de oorlog door de Duitsers geëxecuteerd, staat enigszins los van deze activiteiten maar niet los van het feit dat hij voor zijn netwerk onderweg was.
Een gering aantal anarchisten – vaak waren zij al niet actief meer – was uitgesproken fout en kwam terecht bij de NSB van Mussert. Eén van diens lijfwachten moet een oud dienstweigeraar zijn geweest. Anderen vochten aan het Oostfront. De behoefte aan daden en actie, of aan iets nieuws, zal hierbij een rol hebben gespeeld. Er ligt hier echter een zeer principieel verschil met de houding van Kropotkin c.s. De vijftien die het Manifest van de Zestien hadden ondertekend lieten hun anarchistische

beginselen niet los en polemiseerden binnen de beweging. Na 1918 waren de tegenstellingen snel vergeten. De keuze voor fascisme en nazisme betekende echter een volledige en blijvende breuk, zowel met de anarchistische idee als met de beweging. Na de oorlog zijn er ook enkele ereraden geweest over geestverwanten die, hoewel antifascist, toch te lang in een bepaalde functie waren gebleven of om economische reden voor de bezetter hadden gewerkt.

4

Een standpunt innemen is mooi, maar wat hebben de Nederlandse anarchisten *gedaan*?

'Het' anarchistische verzet heeft niet bestaan. Dat wil zeggen er was geen gecoördineerd verzet dat trachtte de anarchistische krachten te bundelen.Een algemeen anarchistisch verzetsblad – te vergelijken met *Het Parool* van sociaaldemocratische signatuur, *De Waarheid* van de communisten of met het antirevolutionaire *Trouw* - is niet verschenen, er zijn ook nooit pogingen in die richting ondernemen. Van iets van een centraal of coördinerend comité is nog veel minder sprake geweest. Een rapport opgesteld door de Duitse bezetters over de anarchistische beweging in Nederland dat Spahr vermeld in zijn scriptie kwam tot de conclusie dat deze beweging geen bedreiging voor de bezetter vormde.

(Overigens lag dat anders in Spanje, waar traditioneel organisatorisch werd gedacht, tijdens Franco's dictatuur. Steeds opnieuw werden pogingen ondernomen om een illegaal Nationaal Comité van de vakbeweging CNT te vormen nadat het vorige gearresteerd was. Ook verschenen hier de oude periodieken van de organisaties. Illegaal maar onder de oude titels.)

Nu kan men zeggen, de Nederlandse beweging was wel uitzonderlijk klein. Daar staat tegenover dat het illegale blad *De Vonk* (na de oorlog werd het *De Vlam*) was voortgekomen uit een een kleine groep linkse revolutionairen, die de dictatuur afwezen maar veelal wel marxistisch georiënteerd waren. Overigens hebben veel anarchisten gewerkt voor dit illegale orgaan. Als drukkers in Groningen (Dirk Ploeger) en Utrecht (Bram Storm en Piet Zuydendorp). Als verspreiders van het blad; Arie Hazekamp noemt een netwerk van zestig mensen voor de verspreiding in het noorden dat door de anarchist Teun de Jong was georganiseerd. Eén van de noordelingen die haar werk voor De Vonk moest bekopen met de dood in een Duits concentratiekamp was Wieke Bosch, actief in Friesland. Waarschijnlijk hebben ook anarchisten meegewerkt aan de inhoud van het blad.

Rijnders en Jo de Haas kwamen hierboven al ter sprake met hun publicaties. Ik noem hier nog Jacques Rees, actief in het vooroorlogse NSV. Hij gaf illegaal een 'Oproep tot arbeiderseenheid' uit dat in de lijn van het anarchosyndicalisme ligt en hij was betrokken bij het blad *De Bedrijfsgemeenschap* waarvan enkele exemplaren aan het eind van de oorlog illegaal in Twente verschenen. Na de oorlog kwam het blad *Socialisme van onder op!* er uit voort.

Henk Eikeboom publiceerde illegale pamfletten in Amsterdam en Den Haag. Het bracht hem in het beruchte concentratiekamp Neuengamme en hij stierf enkele dagen na de bevrijding. Bij Spahr en Hazekamp vindt je nog een aantal individuele en veelal incidentele daden van verzet, relatief vaak gaat het om

openlijke verzetsdaden. Hier noem ik alleen de omgekomen anarchisten Chris Lebeau, Piet Zuyderdorp en Roel Drenth, die alledrie, maar op heel verschillende wijze verzetsdaden pleegden.
Als ideologische beweging heeft het anarchisme als zodanig dus geen grote rol in het verzet gespeeld. Een conclusie waartoe ook Arie Hazekamp al eerder kwam. Hij voegde daar echter aan toe dat dit niet het hele verhaal is. En inderdaad er is de hulp aan onderduikers, joden en anderen. Vanuit een oogpunt van humaniteit en solidariteit de belangrijkste en meest principiële vorm van verzet.
Met Wim Jong (die decennialang vooral actief was als antimilitarist) ben ik lang geleden eens nagegaan hoeveel mensen uit en rond de libertaire beweging in onze Haarlemse omgeving iets 'gedaan' hadden in de bezettingstijd. We kwamen tot aardig wat namen. Het betrof veelal hulp aan onderduikers. Wat voor Haarlem gold gold, voor zover ik kan nagaan, voor allerlei streken waar de beweging kernen had. Het noorden kwam hierboven al ter sprake. Ook daar waren anarchisten actief met deze vorm van solidariteit. Van Twente weet ik het eveneens. In Bilthoven zaten veel onderduikers rond De Werkplaats van Kees Boeke. Joop Westerweel die tientallen joodse kinderen hielp ontkomen en naar wie een bos in Israël is genoemd was met De Werkplaats verbonden. Hij moest zijn verzet met de dood bekopen. In Het Gooi was onder anderen Cor Schnitzler actief. Vanuit Den Haag en Amsterdam en heel veel andere plaatsen moeten onderduikers door mensen uit de beweging geholpen zijn. Echt onderzocht is dat nooit.
Het feit dat er een libertair netwerk was is van niet te overschatten betekenis geweest. Je kon geestverwanten vragen iemand in huis te nemen. Soms stuitte men daarbij op grote teleurstellingen. Velen hebben door dit netwerk echter een schuilplaats gekregen. Het netwerk was, of juister werd, uitgebreider dan de eigen kringen. Men kende andere antifascisten en socialisten van voor de oorlog, al was het maar door de debatvergaderingen. Men kende vrijdenkers, mensen uit jeugdbewegingen zoals Jongeren Vredes Actie, die soms een andere richting toegedaan waren, vroegere geestverwanten die de beweging verlaten hadden enz. enz.
Als het om hulp aan joden ging speelde oude tegenstellingen en de oude verdeeldheid binnen de netwerken geen rol. De Vonk is een goed voorbeeld van de wijze waarop een netwerk groeide waarin libertairen samen met anderen actief waren. Hier ging het initiatief niet van anarchisten uit maar dat deed er in die dagen niet toe. Vervolgens waren er netwerken die vanuit de buurt of het bedrijf geboren werden, juist om joodse buurtgenoten of collega's te helpen. Mijn ouders die in Heemstede woonden kwamen via de buurt, via de eigen beweging en via aanverwante revolutionaire stromingen in het verzet terecht. Mijn vader kwam zo zelfs voor het eerst in contact met zijn meer burgerlijke buren. Het veranderde zijn visie op hen! In feite was er bij de hulp aan onderduikers sprake van de 'ongeacht formule'. Een term uit het oude syndicalisme. De arbeiders moesten zich in de vakbeweging organiseren ongeacht hun godsdienstige of politieke overtuiging. In de illegaliteit werkte men samen, zeker als het om onderduikers ging, op precies deze grondslag. Voor veel mensen was dit een nieuwe en rijke ervaring. Het

heeft er toe geleid dat men 'de anderen' anders ging bekijken. Ze bleken toen het er op aankwam ook medestanders te kunnen zijn.

Nog twee andere termen die anarchisten dierbaar zijn werden tastbare realiteit in het verzet en speciaal bij de hulp aan onderduikers: solidariteit en zelf doen.

Dit alles voert tot de volgende paradox: Het anarchisme als zodanig speelde slechts een kleine rol in het verzet maar het verzet als zodanig had aardig wat anarchistische trekken. Soms is dat na de oorlog beseft. De oud-verzetsman J.B.Charles kwam in zijn boek *Volg het spoor terug* tot de conclusie dat de Nederlandse regering het volk niet had kunnen helpen en nergens op had voorbereid , niet in de meidagen van 1940 en niet daarna. De mensen in Nederland hadden wat zij gedaan hebben zelf moeten doen en al doende moeten leren. Dat was een les voor het naoorlogse heden en voor de toekomst.

5

Er is een punt dat ik belangrijker vind dan de vraag hoeveel en wat hebben de anarchisten bijgedragen aan het verzet. En wel het feit dat de anarchisten weinig hebben bijgedragen aan het denken over de strijdmethoden tegen de bezetter. Doel en middelen, geweldloos verzet, geestelijke weerbaarheid, het zijn allemaal thema's die in de anarchistische beweging van vóór 1940 breed aan de orde waren gesteld en waarover uitvoerig geschreven en gediscussieerd werden. *Nieuwe vormen van oorlog en hoe die te bestrijden* is de veelzeggende titel van een in 1927 verschenen boek van Bart de Ligt. Maar een brochure over nieuwe vormen van repressie en onderdrukking en hoe die te bestrijden is nooit verschenen. Misschien ligt hier wel een belangrijk falen van de beweging. Hetgeen J.B.Charles de vooroorlogse regering verweet – niets te hebben gedaan om de mensen op een bezetting voor te bereiden – kan men de vooroorlogse anarchistische beweging misschien nog wel harder verwijten. De anarchisten hadden althans een poging in die richting kunnen doen in het begin van de bezettingstijd. Maar velen keken aanvankelijk de kat uit de boom. Zelfs toen de eerste onderduikers geholpen moesten worden waren er geestverwanten bij wie men aanklopte die dachten dat het allemaal niet zo'n vaart zou lopen.

Vanuit de beweging waren in het verleden wel allerlei middelen aanbevolen in de strijd tegen het kapitaal, die gebaseerd waren op directe actie. Stakingen, boycot, sabotage,en het vernietigen van machines, in allerlei vormen, langzaamaanactie. Niemand schijnt op het idee gekomen te zijn om aan het begin van de bezettingstijd deze zaken via illegale publicaties onder de aandacht van een breder publiek te brengen. Vernietigen van bevolkingsregisters en beter nog het in de war schoppen van allerlei administraties in een vroeg stadium had misschien veel joden kunnen redden. Het had de volledige isolatie van de joden en de daar mee samenhangende salamitactiek van de nazis sterk kunen bemoeilijken. Sabotage van de spoorwegen naar en van Westerbork eveneens.

Na de oorlog was er een tijd van grote verwachtingen. Allerwegen sprak men van vernieuwing, doorbraak enz. De communisten vormden een machtige beweging. Maar van het anarchisme was weinig over en men had – waar alle

vervolg op pag. 39

HET VERZET VAN NEDERLANDSE ANARCHISTEN TIJDENS DE TWEEDE WERELDOORLOG*

Arie Hazekamp

Er is relatief weinig gepubliceerd over de rol van anarchisten in ons land gedurende de periode van de Tweede Wereldoorlog (1940 – 1945). Bestaande historische beschrijvingen van de anarchistische beweging eindigen doorgaans bij het uitbreken van deze oorlog, die inderdaad het einde markeert van de toenmalige actiepraktijk. Enkele pogingen in de jaren tachtig om deze periode alsnog in kaart te brengen strandden op de onwil van betrokkenen om er over te praten en het ontbreken van ander bronmateriaal. Zoals voor veel mensen gold, beleefden ook de meeste anarchisten dit tijdvak van oorlog en fascistische terreur als traumatisch. Sommigen trekken hieruit de voor de hand liggende conclusie dat het anarchisme als politieke beweging geen factor van betekenis is geweest in het verzet in Nederland. Dit artikel poogt dit zwart wit beeld te corrigeren en het verzet van de Nederlandse anarchisten tijdens de Tweede Wereldoorlog globaal in kaart te brengen.

Om een juist en volledig beeld van de anarchistische beweging in de oorlogsjaren te verkrijgen, dient eerst ingegaan te worden op de ontwikkelingen in de jaren dertig die in meerdere opzichten het voorspel vormen van de periode '40-'45. De belangrijkste constatering die naar aanleiding van de anarchistische beweging hier ten lande getrokken moet worden, is dat deze beweging door een neergang werd gekenmerkt.

Voor deze neergang zijn tenminste een drietal factoren van belang. In de eerste plaats weet de beweging een aantal onderlinge geschilpunten niet op te lossen. Het belangrijkste streven in de periode tussen de beide wereldoorlogen is gericht op het bewerkstelligen van een slagvaardige en landelijke opererende beweging die in de socialistische arbeidersbeweging een tegenwicht kon vormen voor de hegemonie van de sociaal-democratie en de aantrekkingskracht van het communisme.

Het totstandkomen van één landelijk blad werd als belangrijkste voorwaarde gezien om tot een dergelijke beweging te komen. Voortdurende fusiebesprekingen tussen de twee landelijk opererende weekbladen die de beweging telde (*De Vrije Socialist* en *De Arbeider*) leverde echter nimmer het gewenste resultaat op. Het eigengereide optreden van de redacteur van De Vrije Socialist, Gerhard Rijnders, voorkwam dat een nieuw landelijk fusieblad tot stand kwam. Rijnders die met De Vrije omging als ware het zijn persoonlijk eigendom, weigerde als puntje bij paaltje kwam zo'n blad onder beheer te

**Dit artikel is een bewerking van lezingen die ik hield tijdens het Anarchisme Festival in Wageningen (4 mei 2004) en op de Pinksterlanddagen in Appelscha (30 mei 2004). Een eerdere versie verscheen in* Buiten de Orde *en de reader van de Pinksterlanddagen 2005. Deze tweede versie is herzien naar aanleiding van een aantal nuttige opmerkingen van Rudolf de Jong (waarvoor dank!), aangevuld op grond van sindsdien verricht onderzoek waaraan ook Hans Ramaer bijdroeg en bekort op grond van enkele in deze AS gepubliceerde artikelen waar uitvoeriger op de betreffende zaken wordt ingegaan.*

laten plaatsen van een onafhankelijke exploitatiecommissie. Van een dergelijke werkwijze was bij De Arbeider wel sprake. De groepen waarop dit blad steunde hadden invloed op de globale redactionele lijn en ze benoemden tevens de redacteur.
Hiermee hing samen het mislukken van talloze pogingen om te komen tot een vorm van blijvende landelijke samenwerking van waaruit dan tevens een landelijk blad kon worden uitgebracht. Verschillende organisaties kwamen weliswaar van de grond maar liepen uiteindelijk stuk op een gebrek aan ideologische verdeeldheid en werkelijke betrokkenheid . Zowel aangesloten groepen als individuele leden bleken zich maar moeilijk in het gareel van zo'n organisatie te kunnen voegen. Om in dienst van een groter geheel te opereren was bepaald geen kenmerk van de anarchistische beweging. Bovendien was een deel van de beweging sowieso tegen een dergelijke landelijke organisatie gekant. Hier deed zich de invloed gelden van boegbeeld Ferdinand Domela Nieuwenhuis die meende dat zo'n organisatie in strijd was met het anarchistisch idee, aangezien er steeds sprake zou zijn van het uitoefenen van gezag.
Een ander strijdpunt dat tot ideologische verdeeldheid leidde, betrof de betekenis die werd toegekend aan de vakbeweging. Nergens waren de meningen zo over verdeeld dan over de rol die de vakbeweging speelde. De jongere anarchistische propagandisten als Anton Constandse en Jo de Haas die een aanzienlijke invloed uitoefenden, waren fel gekant tegen de vakbeweging. Ook de onafhankelijke vakbeweging waarin van oudsher eveneens anarchisten actief waren, werd gezien als een bolwerk van reformisme, bonzen en verachtelijke loonstrijd. Het vormde een sta-in-de-weg voor een werkelijk revolutionaire ontwikkeling die de kant op moest van bedrijfsorganisatie en –bezetting. De voorstanders van de vakbeweging beklemtoonden juist het belang van het contact met de arbeidersbeweging die op deze wijze vatbaar voor het anarchisme moest worden gemaakt en voorkwam dat de beweging in een isolement zou raken. Feit is evenwel dat de invloed van het anarchisme in de dagelijkse strijd van de arbeidersbeweging aan het einde van de jaren twintig sterk begon terug te lopen.

Een tweede factor die de teruggang van de anarchistische beweging veroorzaakte was de toenemende repressie in ons land vanaf januari 1933. Niet alleen nam in deze maand Hitler de macht over in Duitsland, maar zorgde vooral de muiterij op het marineschip De Zeven Provinciën voor een ommekeer in de politieke verhoudingen in Nederland. Het waren met name de organisaties links van de sociaal-democratie die door repressieve maatregelen werden getroffen. Het Ambtenarenverbod hield in dat degenen met een overheidsbaan geen lid mochten zijn van dergelijke organisaties op straffe van ontslag. Onder het Uniformverbod viel bijvoorbeeld ook het gebroken geweertje dat in antimilitaristische kringen in zwang was. Justitiële vervolgingen wegens opruiing en belediging werden veelvuldiger ingezet en golden ook voor uitspraken die de beweging jaren straffeloos had kunnen doen. Straffen werden zwaarder. De leus 'Arbeiders en soldaten staakt' leverde bijvoorbeeld al snel een aantal weken celstraf op.
Alle openbare bijeenkomsten werden in toenemende mate onder curatele

gesteld. De autoriteiten hielden de beweging scherp in de gaten. Indien het programma niet aan bepaalde voorwaarden voldeed, volgde een verbod en indien de aanwezigen meenden zich hieraan niet te moeten houden volgde arrestatie of werd de zaal ontruimd. Er ging een geweldige intimiderende werking uit van dergelijke overheidsmaatregelen gedurende de jaren dertig. Uiteindelijk werden bezoekers zelfs gefouilleerd en aangeraden zich te onthouden van het bezoeken van anarchistische bijeenkomsten. Uiteraard werd gezinspeeld op het verlies van werk van betrokkenen.
Voor een beweging als de anarchistische die haar propagandistisch werk vooral in de openbaarheid pleegde te doen, was een dergelijk politiek klimaat funest. De organisatie van activiteiten werd hierdoor zeer bemoeilijkt, echter ook de bezoekersaantallen hadden zwaar te leiden van de opstelling van de autoriteiten. Tevens werd het ook financieel ondoenlijk om bijeenkomsten te organiseren. Eind jaren dertig was er moed nodig om openlijk actief te zijn. In april 1940 was de toestand zo ernstig dat de beweging alleen onder valse voorwendselen een congres kon organiseren. Nederland werd in deze periode door sommige wetenschappelijke onderzoekers niet meer tot de democratische staten gerekend.

In de derde plaats werd de neergang van de anarchistische beweging versterkt door meningsverschillen over de vraag of en hoe de strijd van de anarchisten in de Spaanse Burgeroorlog (1936 – 1939) diende te worden ondersteund. Een groot deel van de beweging stond inmiddels op een geweldloos standpunt als gevolg van de discussies in antimilitaristische kring. Geweld als middel in de strijd werd afgewezen omdat het in strijd was met het doel (het streven naar een anarchistische samenleving), uit ethische overwegingen (geweld als equivalent voor het recht van de sterkste) en omdat de staat steeds over sterkere geweldsmiddelen beschikt dan haar tegenstanders.
Aangezien de Spaanse anarchisten een dominante rol vervulden zowel in de oorlog tegen Franco als voor de doorvoering van de sociale revolutie startte de beweging in Nederland meteen met een steuncampagne. Daarbij drong de vraag zich op of humanitaire hulp afdoende was of dat er tevens geld voor wapens kon worden ingezameld. Deze kwestie en later ook of er sowieso gesteund moest worden gezien de gewapende strijd die de Spaanse kameraden leverden, werkte als een splijtzwam in de Internationale Anti-Militaristische Vereniging (IAMV). Hierin hadden anarchisten van allerlei richtingen jarenlang samen gewerkt maar daaraan kwam eind 1937 een einde. De anarcho-syndicalisten van het Nederlands Syndicalistisch Vakverbond (NSV, de anarchistische vakcentrale) gingen het verst in hun steun aan de Spaanse geestverwanten en stapten uit de IAMV. De Spaanse beweging was immers overwegend anarcho-syndicalistisch georiënteerd. Zowel het NSV als de Spaanse CNT waren lid van de anarcho-syndicalistische internationale organisatie van vakcentrales, de IAA (Internationale Arbeiders Associatie).
Daarnaast braken ook niet met de vakbeweging gerelateerde anarchisten met de IAMV. Onder leiding van Anton Constandse richtten zij analoog aan de Spaanse FAI de Federatie van Anarchisten in Nederland (FAN) op.

Constandse kwam zodoende aan de zijde te staan van degenen die hij daarvoor steeds had bestreden, namelijk de anarchisten in de vakbeweging. Waarmee aangegeven is hoezeer de beweging in ons land werd verscheurd als gevolg van de strijd in Spanje.
De discussie over wel of geen steun dan wel welke vorm van steun kreeg spoedig een sterk principieel karakter over welke middelen de anarchistische beweging sowieso diende te hanteren. Daarbij ging het dusdanig hard tegen hard dat samenwerkingsrelaties grondig en soms voorgoed werden verstoord, hetgeen uiteraard een aderlating voor de gehele beweging inhield. Desondanks is er vanuit Nederland door de beweging relatief veel geld (enige tienduizenden guldens) en hulp in natura (van zeep en Molenaars kindermeel tot gebreide sokken) ingezameld, zeker als in aanmerking wordt genomen dat de werkloosheid in anarchistische kring bovengemiddeld hoog was.

De Nederlandse regering werd gewaarschuwd voor de Duitse aanval op ons land. Dit gebeurde door de journalist Anton Bakels die in Berlijn woonde. Bakels was in de jaren twintig betrokken bij de Amsterdamse Rapaillepartij, rebelleerde met Henk Eikeboom tegen de redactie van Gerhard Rijnders van De Vrije Socialist in 1923 (waaruit het Libertas-schandaal voortvloeide) en droeg zijn steentje bij aan het Sociaal Anarchistisch Verbond (SAV) dat in 1922 tot stand kwam. Na zijn waarschuwing vertrok hij naar Nederland waarbij hij de nodige documenten meenam. Nadien zou hij betrokken raken bij illegale activiteiten.
Toen de Duitsers in mei 1940 daadwerkelijk ons land bezetten, was de anarchistische beweging dus verzwakt door onderlinge geschilpunten en jarenlange repressie. Toch wisten de anarchisten precies waar ze aan toe waren. De systematische terreur van de nazi's, de praktijken in de concentratiekampen, de jodenvervolgingen, het was allemaal bekend. Al vanaf het prille begin van het nazi-bewind in 1933 was er in de bladen die tot de anarchistische beweging kunnen worden gerekend uitvoerig over deze kwesties gepubliceerd. Het antwoord van de beweging op de inval is dan ook dat alle openbare activiteiten meteen worden gestaakt. Bladen hielden op te verschijnen, bijeenkomsten vonden geen doorgang meer, organisaties hieven zichzelf op. Belastend materiaal werd vernietigd of goed verstopt. Het complete archief van het anarchistisch weekblad De Arbeider ging in vlammen op in de tuin van de administrateur, Derk Ploeger.
De eerste anarchisten, waaronder de genoemde Ploeger en Rijnders (wiens vrouw vrijwillig meeging) alsmede Albert de Jong (voorman NSV) werden overigens door de Nederlandse autoriteiten gearresteerd samen met anderen uit de (vrij-)socialistische beweging, communisten en revolutionair-socialisten. Maar de meesten die werden opgepakt waren NSB-ers. Dit geschiedde op 10 mei de dag dat de oorlog uitbrak op basis van zwarte lijsten die door de Centrale Inlichtingen Dienst (CID) reeds vanaf de jaren twintig waren aangelegd. Geschat wordt dat zo'n 25 anarchisten en anarcho-syndicalisten die dag werden opgepakt. Onder hen bevonden zich ook Jaap Cornelis (Vrij Socialistische Vereniging Groningen), die nadien bij een bombardement in Duitsland om het leven zou komen,

nadat hij in een concentratiekamp was beland vanwege diefstal van de Duitsers, Jur Hoogeveen (op dat moment woonachtig in Haarlem maar daarvoor zeer actief in Friesland), Daan Daatselaar en Tannie Kalk (beiden actief in de Vrije Jeugd Organisatie).

De meeste politieke gevangenen werden overgebracht naar een niet meer in gebruik zijnde gevangenis in Hoorn waar ze onder primitieve en beroerde omstandigheden werden vast gehouden. Vrijlating vond in het geval van Herman Groenendaal en Barend Scheffer reeds na twee dagen plaats, maar voor de meerderheid van de gevangenen was hiervan pas op 15 mei sprake. Dit geschiedde dus na de Nederlandse capitulatie maar voordat de Duitsers hun bezetting hadden voltooid. Niemand van hen schijnt naderhand last te hebben gehad van deze internering.

Overigens hebben er meerdere van dergelijke kampen bestaan. Degenen met bijvoorbeeld de Duitse nationaliteit die in ons land verbleven werden eveneens geïnterneerd. In de omgeving van Den Haag bevond zich een kamp waar ook anarcho-syndicalisten werden onder gebracht.

In een aantal gevallen werden anarchisten door politiefunctionarissen geïnformeerd dat voor anarchisten belastende politieke dossiers waren vernietigd. Dit gebeurde bijvoorbeeld in Groningen en Sneek. In Nieuwe Pekela kreeg oud-Mokeractivist Lucas Siepel in het begin van de oorlog bezoek van een politieman die hem aanraadde alle geschriften en bewijsmateriaal te vernietigen die er op konden duiden dat Siepel een anarchistische overtuiging bezat.

Er was echter één blad dat stug doorging met publiceren en evenmin door de Duitse bezetter meteen werd verboden; dit betrof De Vrije Socialist van Gerhard Rijnders. Toch wist de behendige Rijnders evenmin de Duitsers te vermurwen. Niet alleen De Vrije Socialist werd waarschijnlijk eind zomer 1940 door de Duitse bezetter verboden, alle belangrijke met de anarchistische beweging verbonden organisaties was dit lot beschoren. In '40 en '41 gold dit voor de genoemde IAMV en het NSV als ook voor bijvoorbeeld de vrijdenkersvereniging De Dageraad die in de jaren dertig vooral de jodenvervolging in Hitler-Duitsland aan de kaak had gesteld.

Voortbestaan bleven slechts de organisaties met een gering politiek profiel als de Jongelieden Geheel Onthouders Bond (JGOB), de Algemene Nederlandse Geheel Onthouders Bond (ANGOB) en de Vereniging Gemeenschappelijk Grondbezit (GGB). De JGOB waar vooral jonge anarchistische drankbestrijders lid van waren, kwam in de oorlog zelfs tot bloei. Het ledental steeg van 200 tot 600 leden, waarschijnlijk het gevolg van het verdwijnen van andere jongerenorganisaties. Veel JGOB-ers traden bij het overschrijden van de leeftijdsgrens toe tot de ANGOB die gold als de drankbestrijdersorganisatie van de vrij socialistische beweging. Het blad van deze organisatie, De Geheelonthouder, kwam uit tot 1941. De GGB was een door anarchisten gedomineerd en gepropageerd samenwerkingsverband van bedrijven in zelfbeheer. Slechts elf associaties wisten de crisisaren te overleven, waarvan er een aantal betrokken waren bij verzetsactiviteiten.

In anarchistische kring overheerste de overtuiging dat het ging om een kapitalistische oorlog. Vormden de geallieerden zondermeer een kapitalistisch blok,

ook het nazisme en fascisme werden door de anarchisten als vormen van kapitalisme beschouwd al ging het dan vanwege de jodenvervolgingen en de concentratiekampen om de meest gruwelijke vorm er van. Met beide strijdende partijen had men zodoende weinig op. Bovendien waren de Nederlandse anarchisten antimilitaristen, die veelal de militaire dienstplicht hadden geweigerd. Georganiseerd geweld wees men af.

Toch werden er verschillende consequenties getrokken uit dit gedachtegoed als het ging om het verrichten van verzetswerk. De ene stroming onthield zich eenvoudigweg van al te directe betrokkenheid bij het werk in de illegaliteit. De stelling in anarchistische kring dat het niet 'onze oorlog' betrof leidde bij een deel van de beweging tot een passieve houding. Een vergelijkbaar reactiepatroon als bij de discussie tijdens de Spaanse Revolutie deed zich voor. Onthouding van al te nadrukkelijke betrokkenheid werd gevoed door het gedachtegoed van bijvoorbeeld Jo de Haas, die voor de oorlog een van de belangrijkste propagandisten van de beweging was geweest. De Haas stond reeds langere tijd op een strikt geweldloos standpunt, motiveerde dit in toenemende mate vanuit een religieuze visie en achtte zich één van de 'laatste mannen in burger'. Daarmee gaf hij aan dat zowat iedereen 'vermilitariseert' was in de toenmalige politieke verhoudingen hetgeen niet verenigbaar was met vergaande bemoeienis met de illegaliteit.

Een tweede groep die zich onthield van actie waren de Alarmisten rond Piet Kooijman. In de jaren dertig hadden deze zich laten gelden als de meest militante groep binnen de beweging met het propageren van het 'neem- en eet'-recht en de publicatie van verschillende opruiende manifesten. Sommigen belandden hierdoor meer dan eens in de gevangenis. Het standpunt dat er geen wezenlijk verschil lag tussen fascisten en geallieerden verklaart wellicht dat iemand als Henk de Groot er niet voor terug schrok als bouwvakarbeider bunkers te bouwen voor de Duitsers op Schiermonnikoog, een praktijk die in zijn directe omgeving overigens nadrukkelijk werd afgewezen. Niet alle betrokkenen uit deze kring hanteerden een dergelijke stellingname. Roel Drenth die er in de jaren dertig reeds op had gewezen dat de strijd tot het uiterste diende te worden gevoerd, moest dit in de oorlog met de dood bekopen.

De Nederlandse anarchisten kozen in hoofdzaak echter voor geweldloze vormen van directe actie tegen de Duitse bezetter. Zij deden dit in de geest van Bart de Ligt, de in 1938 overleden theoreticus die binnen de beweging in de periode tussen de wereldoorlogen een aanzienlijke invloed had verkregen met zijn geschriften en lezingen. De Ligt ontwikkelde complete strijdplannen tegen de oorlog en voor de verdediging van de sociale revolutie. Daarbij ging het om strijdmiddelen die in de jaren zestig op grotere schaal in de praktijk zijn gebracht en pas vanaf de jaren tachtig gemeengoed in de buitenparlementaire beweging zijn geworden als burgerlijke ongehoorzaamheid, boycot, non-coöperatie en lijdelijk verzet. Van massaal verzet in deze geest was echter geen sprake bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, noch van anarchisten, noch van anderen. Het duurde zelfs vrij lang voordat het verzet sowieso op gang kwam. Vanuit revolutionair-socialistische kring werd op basis van een dergelijke actiestrategie vanaf 1941 De Vonk

opgezet, een illegale en ondergrondse organisatie die een gelijknamig blad uitgaf.
Hierbij sloten zich de nodige anarchisten aan, vooral uit de antimilitaristische beweging (IAMV) en de intellectuele hoek, zoals de kring rond het tijdschrift *Bevrijding* en leden van de Bond van Anarcho-Socialisten (BAS). Contacten in de oorlog tussen links-socialistische initiatiefnemers van De Vonk als Tom Rot en Eddy Wijnkoop met anarchisten als Henk Eikeboom ontstonden al in 1940 in het kader van een steunactie voor het gezin van Anton Constandse die door de Duitsers met een groep van 110 vooraanstaande Nederlanders werd gegijzeld.
In de stad Groningen kwam een sterke Vonk-groep tot stand waar verschillende anarchisten deel van uitmaakten, waaronder een aantal onverschrokken jongeren. Onder hen bevond zich Feiko Munniksma, een oud-dienstweigeraar. Verraad zou een flink deel van deze groep fataal worden. Ook Munniksma belandde na zijn arrestatie rond november/december 1942 in verschillende concentratiekampen die hij wist te overleven.
Een tweede organisatielijn die ondergronds werkzaam was en waarbinnen anarchisten actief waren, betrof voormalige leden van het NSV. Deze bleven veelal buiten De Vonk opereren, aangezien ze zich, zoals Albert de Jong, niet geheel konden vinden in het program van deze groep. Vooral in Amsterdam en Twente maakte deze kleine groep in bedrijven propaganda voor het opzetten van arbeidersraden om van daaruit verzetswerk op te bouwen.
Niet vergeten mogen worden de anarchisten die gewoon voor hun opvattingen bleven uitkomen zoals zij dit altijd hadden gedaan. Dit nu was reeds gevaarlijk. Zo werd het dragen van het gebroken geweertje Klaas Drent uit Nieuwe Pekela fataal. Hij werd op grond hiervan naar het concentratiekamp Neuengamme getransporteerd en kwam daar om het leven.
De Duitse bezetter meende in een van de weinig bekend geworden rapportages over de Nederlandse anarchistische beweging dat er geen aanknopingspunten waren voor de bewering waren dat deze zich met illegaal werk bezig hield. Er zou volgens de Duitsers sprake zijn van een viertal anarchistische kringen rond de volgende personen: Gerhard Rijnders waartoe ook Jo de Haas hoorde, Anton Constandse, Henk Eikeboom en Albert de Jong.

Nederlandse anarchisten hebben zich gedurende de Tweede Wereldoorlog echter wel degelijk met verschillende vormen van verzetswerk bezig gehouden. Allereerst dienen in dit verband de illegale publicaties genoemde te worden. Zoals gezegd waren verschillende anarchisten betrokken bij De Vonk, zo ook bij de publicatie van het gelijknamige blad dat door deze organisatie werd vervaardigd. De bekende propagandist Henk Eikeboom publiceerde in het blad ondermeer over de Februaristaking en mogelijkerwijs gold dat ook voor Anton Bakels die in ieder geval na de oorlog in De Vlam schreef, de opvolger van De Vonk. Derk Ploeger en Piet Zuydendorp (IAMV, BAS) drukten het blad, de van de IAMV bekende Han Kuysten zette zich in bij de verspreiding van De Vonk, terwijl Wim Jong (eveneens bekend IAMV-er) eveneens bij het blad betrokken was. In Assen bouwde Teun de Jong (bekend als vrijdenker en in 1933 betrokken als financier bij het anarchis-

tische terrein 'Tot Vrijheidsbezinning' in Appelscha) een heel netwerk op voor De Vonk dat bestond uit zo'n zestig mensen. Ook drukte hij het blad, een proces dat op een gegeven moment regionaal werd georganiseerd.
In Leeuwarden bestond een Vonk-groep rond Wieke Bosch, die voor de oorlog actief was in de IAMV en het Fries Revolutionair Antimilitaristisch Propaganda Comité dat anarchistische bijeenkomsten in die provincie organiseerde. Zij werd gearresteerd in november 1942 toen de Sicherheitsdienst in het hele land leden van de Vonk ('werkers') arresteerde. Ze belandde in het vrouwenkamp Ravensbrück en werd vergast in februari '45, enkele weken voor de komst van de Amerikanen. Wieke Bosch betrok ook andere Friese anarchisten bij De Vonk, zoals Gerben van Houten uit Sneek die voor de oorlog jarenlang secretaris was geweest van het genoemde Fries Propaganda Comité.
De anarcho-syndicalisten uit het NSV maakten en verspreidden vanaf 1942 diverse pamfletten in de oorlogsjaren. Vooral Jacques Rees (pseudoniem van Martin Paulissen) was hierbij betrokken. Deze onderhield ook verschillende contacten, onder andere met de Belgische oud-voorzitter van het NSV August Rosseau en de uit radencommunisten bestaande groep Spartacus. Uit de samenwerking met deze groep ontstond in 1944 het comité Arbeiders Eenheid. Van het gelijknamige illegale blad van dit comité was Paulissen redacteur. Dit blad met een oplage van 250 tot 400 stuks werd in 1944-1945 voortgezet als samenwerkingsproject met De Vonk onder de naam *De Bedrijfsraad*. Nadat deze samenwerking in de laatste maanden van de oorlog eindigde, werd de naam van dit blad gewijzigd in *Bedrijfsgemeenschap*. De uitgave werd vervaardigd door Twentse anarcho-syndicalisten. Paulissen zelf kreeg op 26 januari 1945 arrestatie te verduren. Hij wist te ontsnappen uit de trein waarin hij met andere gevangenen op transport was gesteld op het moment dat deze door de geallieerden werd gebombardeerd.
Jo de Haas bleef ondanks zijn onthouding van nadrukkelijke verzetsactiviteiten publiceren. Hij gaf een hele reeks Woensdagavondbrieven uit die in een later stadium Oorlogsbrieven gingen heten en veelal op sarcastische wijze commentaar bevatten op de toenmalige omstandigheden en de hypocriete houding van velen. Ze vormden de weerslag van huiskamerlezingen die hij gedurende de oorlog verzorgde bij geestverwanten. Henk Eikeboom publiceerde behalve voor De Vonk ook tal van eigen teksten zoals hij dat in de hoedanigheid als uitgever steeds had gedaan. Ook de Groninger anarchist Klaas Schwarts schreef, drukte en verspreidde in zijn eentje pamfletten.
Sommige anarchisten kozen voor openlijke vormen van protest, zoals de bekende antimilitarist Jan Hooijberg die tevens voorzitter was geweest van het Sociaal Anarchistisch Verbond (1928-1930). In 1941 zond hij een tweetal brieven naar Rijkscommissaris Seyss-Inquart. Afschriften hiervan werden op grote schaal verspreid. Hiervoor werd hij in 1942 veroordeeld door het Duitse Landesgericht tot 15 maanden celstraf wegens het 'verspreiden en opstellen van Duitsvijandige geschriften'. Na zijn vrijlating wendde hij zich met Kerst '43 tot de soldaten met een manifest. Deze actie bleef zonder gevolgen.

De hulpverlening aan onderduikers

vormde beslist de hoofdmoot van de anarchistische verzetsactiviteiten. Het ging daarbij niet alleen om de vervolgde joodse landgenoten maar ook om degenen die gedwongen werden om in Duitsland te gaan werken. Het onderduiken nam grote vormen aan vanaf 1942. In 1943 telde ons land maar liefst 300.000 onderduikers, een aantal dat aan het einde van de oorlog was opgelopen tot 550.000. Uiteraard waren er ook betrokkenen uit de beweging zelf die onder moesten duiken, zoals Albert de Jong, voorman van het NSV. In 1942 werd hij en zijn vrouw in huis opgenomen bij Willem Freeling, een metselaar die actief was in de Twentse syndicalistische beweging. Gedurende de gehele oorlog bleef hij ondergedoken zonder gepakt te worden. Gerben van Houten dook onder bij Wim Jong vanwege zijn buurman, een fanatiek NSB-er.

Andere anarchisten die minder in het vizier van de Duitsers liepen doken eveneens onder bij geestverwanten. Meinte Ringia deed dit omdat hij weigerde in Duitsland te werk te worden gesteld. Hetzelfde gold voor Douwe de Wit, Klaas Schwartz en amateur toneelspeler en fietsenmaker Fré Boerema. Laatstgenoemde zette in 1941 tijdens de eerste voorstelling van zijn Grono-caberet in Groningen de Duitsers te kakken in een gewaagde mop waarin hij de bedoelingen van de Duitse bezetter om de oversteek naar Engeland te wagen even krachtig over de hekel haalde. Tamelijk onschuldig maar het publiek wist dit dusdanig te waarderen dat de volgende dag de SD bij zijn winkel stond. Die lieten zich echter eenvoudig door hem afschepen.

Verschillende anarchisten namen joodse onderduikers in huis. In Appelscha was dit bijvoorbeeld het geval bij Jan van Zanden en Tinus Veenstra, die allebei betrokken waren bij het anarchistisch terrein 'Tot Vrijheidsbezinning' in dit Friese bolwerk van het anarchisme. Tinus Veenstra werd echter verraden. NSB-ers dwongen hem vervolgens de plek in de bossen aan te wijzen waar hij ze had ondergebracht, hetgeen hij weigerde in de overtuiging dat zijn laatste uur geslagen had. In plaats van te worden neergeschoten werd hij overgebracht naar het beruchte Scholtenshuis in de stad Groningen waar de Sicherheitsdienst een zeer kwalijke reputatie had vanwege de vele folteringen die er plaats vonden. Veenstra hield echter dapper stand en kwam uiteindelijk vrij, waarschijnlijk mede omdat men zijn politieke verleden en overtuiging niet kende.

Andere anarchisten waarvan vast staat dat zij joodse onderduikers in huis hebben gehad dan wel voor onderdak zorgden zijn: Lambertus J. Bot jr., Herman Groenendaal, Gerben van Houten, Wim Jong, Albert de Jong, Derk Ploeger, Meinte Ringia, Maup Stevens (voormalig Mokerlid en correspondent van De Arbeider tijdens de Spaanse Burgeroorlog) en Douwe de Wit. Johan Lodewijk die vrijwel bij iedere landelijke organisatie van anarchisten bestuursfuncties vervulde, ging al vóór de oorlog een wettelijk huwelijk aan met een Duits-joodse vluchtelinge om haar de Nederlandse nationaliteit te bezorgen.

Het leven van relatief veel joden werd gered door de anarchist en dienstweigeraar Bouke Koning en Joop Westerweel die beiden werkten op de school van Kees Boeke in Bilthoven, de Werkplaats Kindergemeenschap. De onderwijzer Westerweel ging op grote schaal op zoek naar onderduikadressen voor gevluchte joden. De twee mannen ver-

stopten ongeveer 70 joodse jongeren of hielpen hen in veiligere gebieden te vluchten. Bekend waren de '60 van Loosdrecht' die dankzij de twee mannen bij een onderwijzeres in deze plaats onderdoken. Beide mannen werden door de nazi's gevangen genomen. Westerweel belandde voor het vuurpeloton en tuinman Koning belandde twee keer in een kamp. De eerste keer zat hij slechts voor zes weken gevangen, maar de tweede keer werd hij bijna het slachtoffer van een van de 'Todesmärsche' naar Polen en terug naar Duitsland.

Onderscheid tussen onderduikers werd vaak niet gemaakt. Ook politieke tegenstanders kregen zodoende onderdak, zoals bij Jelle Beenen, een actieve anarchist in de Friese Zuidoosthoek. Bij hem logeerde naast tenminste vier joden zodoende ook de vermogende fabrikant Van Geuns uit Groningen. Met hem voerde Beenen verhitte discussies over het kapitalisme. Beenen sloeg overigens bij hem thuis eens een joodse onderduiker buiten westen die via de achterdeur trachtte te ontkomen op het moment dat zijn vrouw Feikje aan de voordeur een landwachter van de NSB te woord stond.

De beweging kende in Amsterdam en in de noordelijk gelegen bolwerken ook tal van joodse geestverwanten. Uiteraard werden ook zij van onderdak voorzien, zoals het geval was met de gebroeders Sam en Moos Nijveen uit Sappemeer die beide een vooraanstaande positie innamen in de noordelijke beweging. Sam zou de oorlog echter niet overleven als gevolg van verraad. In Sappemeer bekommerde zich het actieve duo Jan Smit en Roelf Dontje die samen een handelsdrukkerij, dreven om joodse onderduikers die zij elders onderbrachten. Dat gold in ieder geval voor het echtpaar van Geuns dat drie jaar bij een brugwachter inwoonde en de oorlog wist te overleven. Henriëtte van Geuns-Godsfried financierde volgens de inlichtingendienst de handelsdrukkerij van Smit en Dontje en sprak ook op anarchistische bijeenkomsten in de drie noordelijke provincies over antimilitaristische onderwerpen die ook als brochure verschenen.

In de stad Groningen bleef Heiman Aptroot deportatie bespaard omdat hij met een 'christelijke vrouw' was getrouwd. Wel moest hij de bekende gele ster dragen. Zijn zoon Joop dreef een reformzaak in de Gelkingestraat, die tot op heden bestaat.

Om de continuïteit van de hulp aan onderduikers te kunnen garanderen was de verspreiding van illegaal verkregen bonkaarten van cruciaal belang. Vrijwel alle belangrijke levensmiddelen waren immers uitsluitend op de bon verkrijgbaar. Vooral de kringen rond De Vonk slaagden er uitstekend in om deze bonkaarten ruim voor handen te hebben. De organisatie slaagde hierin door een goed functionerend netwerk op te bouwen met medewerkers van diverse distributiekantoren die deze kaarten leverden. Groot was de ergernis toen allerlei knokploegen op gewelddadige wijze zich tot deze kantoren toegang verschaften. Behalve dat dit geweld onnodig was (de kaarten kwamen er immers in voldoende mate) zette deze werkwijze ook de bestaande contacten op het spel.

Eén van de koeriers van dit bonmateriaal was Henk Pomp, ook een inmiddels overleden betrokkene bij het anarchistisch terrein in Appelscha. Hij stapte eens met een loodzware koffer met kaarten in de trein en moest noodge-

dwongen plaatsnemen tegenover een Duits officier. Groot was zijn schrik toen er vervolgens controle in de trein plaatsvond door Duitse soldaten. Pomp werd echter gered door de officier die kennelijk geen trek had in het gedoe van een controle in zijn buurt en de soldaten maande door te lopen. Bij het uitstappen voegde de officier hem lachend toe dat hij zeker met vlees op pad was, gezien het gewicht van de koffer. Dit nu beaamde Pomp uiteraard van harte, opgelucht dat hij de dans was ontsprongen.

Een soortgelijke ervaring onderging Harmen van Houten. Hij smokkelde drie maal een partij bonnen met de trein naar Apeldoorn. Bij de laatste keer voorkwam een Duits officier dat zijn bagage werd doorzocht door agenten van de Grüne Polizei die waarschijnlijk getipt waren door NSB-ers op het station in Zwolle waar van Houten overstapte. Van Houten, die een slecht voorgevoel had over deze reis, deed het daarbij letterlijk in zijn broek.

De bonnen van Van Houten waren afkomstig uit overvallen die twee ouddienstweigeraars uitvoerden op distributiekantoren waaronder die in Emmen. Beiden bekwaamden zich in de oorlogsjaren alsnog in het hanteren van vuurwapens. De buitgemaakte bonnen maakten zij te gelde, een praktijk die wel meer voorkwam. Het deel waar geen koper voor gevonden kon worden, schonken zij aan Van Houten.

Anton Bakels reed op zijn fiets door het hele land om mensen bonkaarten en papieren te bezorgen. Hij ondersteunde ook financieel joodse onderduikers. Zijn overtuigingskracht zette hij meermalen in tegen de Duitse bezetter waarmee hij menig verzetsman vrij wist te praten. Ook schroomde hij niet om met zijn scherpe tong Duitse functionarissen op hun gedrag aan te spreken, maar arrestatie wist hij telkens te voorkomen.

Het vervalsen van persoonsbewijzen hoorde eveneens bij de hulp aan onderduikers en was uiteraard specialistenwerk. De anarchistische kunstenaar Chris Lebeau die voor de oorlog ondermeer illustraties verzorgde voor het blad van de IAMV, *De Wapens Neder*, was bij dit werk betrokken. Op 3 november 1943 werd hij samen met zijn vrouw gearresteerd. De Duitsers ontdekten dat zijn vrouw hulp geboden had aan onderduikers. Bij een huiszoeking kwamen ze ook zijn activiteiten voor illegale groeperingen op het spoor. In de gevangenis kregen zijn vrouw en hij de kans om te vluchten. Een agent had de sleutels naast de cel gelegd. Lebeau weigerde van deze gelegenheid gebruik te maken.

Hij nam de schuld op zich, zodat zijn vrouw vrijuit ging en belandde uiteindelijk in Dachau. Vervolgens deed zich nogmaals een gelegenheid voor om vrij te komen indien hij zou beloven geen verzet meer te plegen. Lebeau antwoordde hierop dat hij eenmaal op vrije voeten direct weer illegale activiteiten zou ondernemen. Als overtuigde vegetariër weigerde hij voedsel, omdat er volgens hem vlees in de soep zat. Hij overleed in 1945 in Dachau aan uitputting.

Ook Maup Stevens was bij de vervaardiging en verspreiding van valse persoonsbewijzen betrokken.

Massaal verzet in de vorm van stakingen kwam weinig voor in de oorlogsperiode. Eén van de uitzonderingen betrof uiteraard de bekende Februaristaking in 1941 die vooral op het conto van communisten is bijgeschreven. Anarchisten

hebben echter ook meegewerkt aan het welslagen van deze actie en riepen nadien een steunfonds in het leven voor de slachtoffers van deze actie. Deze keerde honderden guldens uit aan steun. De aanleiding van deze staking bestond uit de toenemende NSB-terreur in Amsterdam tegen de joden, die deel uitmaakte van de tactiek van de NSB om door de Duitsers serieus genomen te worden. De voorzitter van de 'Vereeniging van werklieden der Gemeente Energie Bedrijf Amsterdam "Vooruit"', de anarchosyndicalist C.J. (Jo) Priem, liet in deze hoedanigheid op briefpapier van zijn organisatie een openlijk manifest uitgaan onder het overheidspersoneel dat opriep tot actie tegen deze jodenvervolging. Hij wekte op om de ontslagen joodse collega's althans financieel niet in de steek te laten. Arrestatie volgde in februari 1941 maar dankzij de uitstekende verdediging van zijn advocaat kwam Priem er af met vier maanden celstraf.

De SD Aussenstelle Amsterdam eiste terstond dat deze vakbond verboden werd, vanwege het syndicalistisch en anti-Duits karakter van de vereniging. De Duitsers achtten dit eenvoudig te voltrekken omdat de vakbond met zijn 70 leden vrij klein was. In mei 1941 werd de bond inderdaad verboden. Secretaris Pieter Hoogwout en de opvolger van Priem, Jan Hendrik Gulien viel arrestatie ten deel, maar beiden kwamen snel weer op vrije voeten.

In 1943 werd er eveneens gestaakt en wel in de periode april/mei. De aanleiding betrof de maatregel dat alle militairen van het voormalige Nederlandse leger opnieuw in krijgsgevangenschap zouden worden genomen. In het hele land vonden stakingen plaats, maar in Groningen en Friesland was ze vrijwel algemeen. In de noordelijke veenstreken, van oudsher anarchistische bolwerken van verzet, ging men driest te keer. De inzet daar richtte zich op het bewerkstelligen van een heuse volksopstand. In Nieuwe Pekela drongen stakers met aan het hoofd de anarchist Lammert Siepel het gemeentehuis binnen aangezien de NSB-burgemeester, Th. Heeg, een staking onder het personeel aldaar tegenhield. Siepel sloeg het portret van NSB-leider Anton Mussert op het hoofd van de burgemeester kapot alvorens hij met anderen de burgemeester in het Pekelder Diep smeet. Deze mocht er van de talloze omstanders pas weer uit nadat hij 'Leve de koningin' had geroepen en zijn NSB-speldje in het water had geworpen! Turfschipper Lammert Siepel zou levenslang de gevolgen van zijn daad ondervinden. Hij werd uiteindelijk gepakt en dusdanig mishandeld dat hij na de oorlog als oorlogsinvalide uit Duitse gevangenschap terugkeerde. Zijn longen hadden vanwege de vele klappen onherstelbare schade opgelopen.

Een andere anarchist die ernstig door de Duitsers werd mishandeld en daar gedurende zijn verdere leven veel last van bleef ondervinden, was de oud-dienstweigeraar Derk Senechal uit Groningen. Vermoedelijk werd hij gepakt vanwege het helpen van joodse onderduikers.

Het niet meewerken aan de Duitse bezettingspolitiek, non-coöperatie, betrof veelal echter zaken die minder spectaculair waren. Wat uiteraard niet betekende dat dergelijke daden zonder consequenties konden en hoefden te blijven. De reeds genoemde Jan van Zanden die boer was, misleidde de

Duitse bezetter door weliswaar op diens last met zijn vee op pad te gaan voor de verplichte keuring, maar voor het bereiken van de plek van handeling rechtsaf te slaan en huiswaarts te keren. Ook gaf hij op veel minder te produceren dan in werkelijkheid het geval was. De Amsterdamse syndicalist Louis Mounoury weigerde op de tram als conducteur aan Duitse militairen de voorgeschreven privileges te verlenen.

De coöperatieve scheepswerf Vooruit uit Zaandam weigerde schepen voor de Duitsers te bouwen. De werf was aangesloten bij de vereniging Gemeenschappelijk Grond bezit (GGB) en voorzag enkele schepen van een dubbele bodem, waarin clandestiene goederen en zaken voor de illegaliteit vervoerd konden worden. Drukkerij Volharding in Groningen waar Derk Ploeger werkzaam was, en de Utrechtse Typografen Associatie (UTA) drukten De Vonk. Bij laatstgenoemde drukkerij werkte ook GGB-secretaris Piet Zuydendorp die verantwoordelijk werd gesteld voor het drukken van illegale publicaties en voor een vuurpeleton het leven liet.

De enige plek die veilig was om samen te komen waren de huiskamerbijeenkomsten. Reeds vanaf het begin van de oorlog vonden in de beweging illegale samenkomsten plaats. De anarcho-syndicalisten van het NSV kwamen op deze wijze regelmatig landelijk bijeen en dat gold tevens voor de kringen rond het blad Bevrijding. Rondreizende propagandisten als Jo de Haas bedienden hun gehoor zo bij de mensen thuis in plaats van de gebruikelijke kleine zaaltjes en rokerige cafés. De noordelijke anarchisten troffen elkaar desondanks met zekere regelmaat op het anarchistisch terrein in Appelscha. Op last van de Duitsers moest de stichting die eigenaar was ontbonden worden en werd het terrein in de verkoop geplaatst. Daarop verkreeg een privé-persoon, de voormalige voorzitter van de stichting, het eigendom en die verkocht het na de oorlog voor hetzelfde bedrag weer terug aan de opnieuw opgerichte stichting.

Men trachtte contacten zo veel mogelijk in stand te houden. Dat gold bijvoorbeeld ook voor de groepen in Amsterdam rond de Sociaal-Anarchistische Actie en de Groningse anarchisten die beiden voor de oorlog de uitgave van De Arbeider verzorgden. Binne Herder, bekend als organisator van meetings uitgaande van het Noordelijk Propaganda Comité in Groningen en Drenthe, was hier de verbindingsman.

Niet onbelangrijk tenslotte als activiteit in de oorlogsjaren waren de vele blijken van onderlinge steun binnen de voormalige anarchistische beweging. De netwerken van mensen die elkaar kenden en vertrouwden bleven bestaan. Zo leverden de anarchisten uit het noorden (Groningen, Friesland en Drenthe) de nodige bonkaarten, aardappelen en brandstoffen aan de geestverwanten in het westen van het land waar de schaarste reeds voor de hongerwinter van 1944 aan de orde was.

Persoonlijke contacten speelden sowieso een grote rol in het illegale werk. Men ging naar geestverwanten om te vragen iemand in huis te nemen, weg te brengen, illegale bladen weg te brengen en te bezorgen. Daarbij bleven teleurstellingen weliswaar niet uit, maar viel er een sterkere onderlinge eenheid te bespeuren tijdens de oorlog dan daarvoor.

Samenwerking bleef evenwel niet tot de eigen kring beperkt. Zoals gezegd was De Vonk een breed verbond van links

van de SDAP staande socialisten. Lokaal werd zeker in de drie noordelijke provincies ook met communisten en zelfs met gereformeerden samengewerkt. In Haarlem maakten anarchisten deel uit van de Raad van Verzet, die eveneens werd gekenmerkt door een brede linkse samenstelling.

Veel bekende en minder bekende anarchisten hebben zich met verzetswerk ingelaten. Ze hebben dat niet of nauwelijks onder specifiek anarchistische vlag gedaan en al helemaal niet vanuit één specifiek organisatorisch kader. Dit lag ook niet in de aard van de anarchistische beweging die in Nederland steeds als een lappendeken van allerlei organisaties heeft gefungeerd en bovendien verschillende stromingen omvatte die onderling heel verscheiden waren.
De stelling dat het anarchisme als politieke beweging geen factor van betekenis is geweest in het verzet, zoals wel bij de communisten het geval is geweest, lijkt juist, maar biedt slechts een beperkt perspectief op de rol die anarchisten in de Tweede Wereldoorlog hebben gespeeld. Inderdaad was de beweging zoals geschetst aan de vooravond van de oorlog sterk verzwakt door onderlinge geschilpunten, de overheidsrepressie en de discussie over Spanje. Voor de anarchisten die actief werden in De Vonk speelde het belang mee dat gehecht werd aan het vormen van een platform waarin aan de eenheid van alle socialisten werd gewerkt. Door het hanteren van deze 'doorbraak'-gedachte hadden deze anarchisten geen behoefte aan specifiek anarchistisch verzet.

De stellingname dat het anarchisme geen factor van betekenis is geweest miskent het karakter van de anarchistische beweging. Zij functioneerde niet louter als politieke beweging en opereerde evenmin via de geijkte patronen als zodanig. Er was geen sprake van een eenduidig organisatorisch kader als bij een politieke partij met een hiërarchische structuur van waaruit richting dan wel leiding wordt gegeven en een achterban dat daaraan gehoor geeft. Evengoed kan dan beweerd worden dat het anarchisme als politieke beweging in ons land nimmer een factor van betekenis is geweest. Dat doet geen recht aan de talloze anarchisten die wel in de oorlogsjaren actief zijn geweest en aan degenen onder hen die dit met de dood hebben moeten bekopen. Voor hen werd in september 1946 op het terrein 'Tot Vrijheidsbezinning' in Appelscha ter nagedachtenis een monument opgericht met als motto: 'Onkwetsbaar blijft de geest temidden van het bruutste geweld'.

BRONNEN / LITERATUUR

Hans Berendsen en Rik Weeda, *Uit de Vonk zal de Vlam oplaaien*, Groningen, 1980 – Derk Ploeger en Cathrien Ploeger-Eimers, *Dagelijks leven in de vrij-socialistische beweging in Groningen door henzelf verteld*, Groningen, 1979 – Tinus Veenstra, *De Worstelende mens, zoekend naar het licht temidden van een schijnbaar ondoordringbare duisternis*, Appelscha z.j. – Piet Stavast, *Vlucht en Verzet, Dagboek van een KP'er*, Leeuwarden, 1983 – Michael P. Spahr, *Vrijheidsbezinning in tijden van dictatuur, Nederlandse anarchisten en de Tweede Wereldoorlog* (doctoraalscriptie), Amsterdam, 1998 – Diverse berichten uit *De Vlam, Socialisme van Onderop, Anarcho-Syndicalistische Persdienst, Buiten de Perken, Recht voor Allen* en *De Vrije Socialist*. – Diverse berichten uit de *Leeuwarder Courant* en andere regionale kranten. – Enkele archieven van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam – Passages uit verschillende lokale en regionale publicaties betreffende de Tweede Wereldoorlog. – Gesprekken met Fré Boerema, Jurrie Zuidema en Rob Wandelee.

GOD, DE BRANDKAST EN DE OORLOG

De boerenslimheid van Gerhard Rijnders

Jaap van der Laan

Gerhard Rijnders (1876-1950) is zijn leven lang fel antimilitarist en individualistisch anarchist gebleven. Zijn houding in de Tweede Wereldoorlog en de aanloop ernaartoe vloeit rechtstreeks voort uit een overtuiging die gedurende zijn leven weinig ontwikkeling doormaakte.

Illustratief is Rijnders' opstelling in de Eerste Wereldoorlog. Hij was in 1900 actief geworden als anarchist en propagandist. Spoedig daarna leeft hij van zijn optreden als propagandist en zijn uitgaven. Hij had zijn grootste betekenis als uitgever van de Roode Bibliotheek. Een eerste brochure geeft hij, nog onder eigen naam, uit in 1906. Het is *Het anarchisme en wat ervan gezegd wordt*, één van zijn kenmerkende propagandistische redevoeringen. De volgende titels betreffen veelal antimilitaristische en vrijdenkerspropaganda, zoals *Het ABC van het antimilitarisme* en *De misdaden van God* van Sébastien Faure. Daarnaast geeft hij brochures van Peter Kropotkin en van Errico Malatesta uit. Zijn uitgeverij krijgt in 1914 de vorm die deze tot 1936, zij het de laatste jaren met enige haperingen, zal houden. Eerst onder de naam De Roode Bibliotheek, later B.O.O. Bibliotheek voor Ontspanning en Ontwikkeling.

Er verschijnen series van meestal 12 boeken per jaar in een abonnementssysteem en daarnaast brochures en soms ook enkele boeken waarvan Rijnders verwacht dat hij ze wel los kan verkopen. Het systeem van colporteurs die wekelijks geld ophalen bij de intekenaren op zijn series, en er daarbij zelf ook wat aan overhouden, is een succes. Rijnders omzeilt zo de reguliere boekhandel. Door een tevoren gegarandeerde afzet aan de intekenaars en doordat hij geen boekhandelsmarge hoeft te rekenen kunnen de boeken goedkoop geleverd worden.

Als hij na de dood van Domela Nieuwenhuis in 1919 de redactie van *De Vrije Socialist* op zich neemt, beschouwt hij het blad en de uitgeverij ervan, Libertas, al snel als zijn eigendom. In 1923 wordt de uitgeverij bezet door Eikeboom en Bakels uit protest tegen de inferieure inhoud van het blad en blijkt de administratie een janboel waarin binnengekomen gelden niet verantwoord worden. Het lijkt of de kas van de Vrije Socialist ook de portemonnee van Rijnders is, iets wat hem ook later vaker verweten wordt. Wat de inhoud betreft, De Vrije is dan al langere tijd geen platform voor anarchistische discussie meer en al helemaal geen spreekbuis van de lokale vrije groepen.

Rijnders steunt de dienstweigerbeweging, hierin vindt hij zijn meest rechtstreekse aansluiting bij de ontwikkelingen in de jaren twintig maar verder spreekt uit zijn propaganda een strak individualistisch anarchisme en wijst hij organisatievorming af. Hij blijft steken in een eind negentiende-eeuws anarchisme, wat misschien wel het duide-

lijkste blijkt uit zijn uitgavenbeleid in de Roode Bibliotheek waarin hij tot na de Tweede Wereldoorlog veel negentiende eeuwse titels herdrukt.
Rijnders trekt zich niets aan van deze kritiek en pareert deze met verdachtmakingen aan het adres van critici.
Rijnders was medeondertekenaar van het 'Internationale Manifest' over de oorlog in 1915. Hierin wordt de wereldoorlog een kapitalistische zaak genoemd waartegen anarchisten zich antimilitaristisch en internationalistisch te weer moeten stellen. Het Internationale Manifest was een reactie op het 'Manifest des Seize' waarin Peter Kropotkin en andere vooraanstaande anarchisten zich achter de Entente schaarden en zich dus tegen Duitsland keerden.
Rijnders hield in 1914 en 1915 diverse toespraken waaruit een scherpe bestrijding van militarisme en imperialisme spreekt. Deze toespraken verschijnen vervolgens in brochurevorm: *'Neerlands ondergang betekent niets, als het internationale proletariaat maar welvaart,' 'Naar de grenzen naar het abattoir', 'God, de brandkast en de oorlog', 'Geen vaderland! Geen grenzen!'.* Kenmerkende titels voor Rijnders' ideeën over antimilitarisme en internationalisme.
Deze opvattingen bepalen zijn hele levenshouding. Hij blijkt, en blijft dat zijn hele leven, een wat star individualistisch, eind negentiende-eeuws anarchist, die recht voor zijn mening uitkomt. Antimilitarisme, vrijdenken en volksopvoeding lijken de belangrijkste facetten. De anarchie is een ideaal dat alleen door verandering der geesten bereikt kan worden. De revolutie komt hiermee ver achter de horizon te liggen. Rijnders heeft daarbij een bepaalde boerenslimheid, getuige bijvoorbeeld de manier waarop hij zijn Roode Bibliotheek opzet. Diezelfde boerenslimheid blijkt uit zijn commentaar als jongeren uit de Moker beweging onder andere wegens propaganda voor dienstweigeren onder de nieuwe lichtingen soldaten de gevangenis indraaien. Rijnders stelt dan dat je dezelfde dingen toch wel iets anders kunt zeggen waardoor je niet strafbaar bent. Hij heeft dan ook nooit de gevangenis van binnen gezien, in tegenstelling tot de meeste andere anarchistische propagandisten uit die tijd.

In de Roode Bibliotheek verscheen al in 1933 het boek van Armando Borghi en Henk Lanooy, *Mussolini en Hitler in hun hemd*. Verschillende antifascistische brochures verschenen de jaren daarna. Ook de Vrije Socialist plaatste diverse artikelen tegen het opkomende fascisme en de NSB. Over het antifascisme van Rijnders hoeft dan ook geen twijfel te bestaan. Anders zit het met het antisemitisme. Geheel in de traditie van de vroeg socialistische en anarchistische beweging waarin ook al dubieuze zaken gezegd werden over joods kapitalisme verschijnen nog vlak voor het uitbreken van de tweede wereldoorlog verschillende artikelen in de Vrije Socialist waarin betoogd werd dat joden door assimilatie af te wijzen en hun eigen gebruiken en geloof te behouden zich apart stelden van de Nederlanders. Daarnaast bestreed het blad het zionisme en het joodse geloof. Het hameren op het punt van assimilatie berust op de opvatting dat joden anders zijn en vormt daarmee volgens mij de basis van antisemitisme.
Het antizionisme is begrijpelijk omdat met name het nationalistische en imperialistische karakter van het zionisme werd aangevallen en de bestrijding van

het joodse geloof in de vrijdenkerstraditie past. Op dat moment was echter al veel bekend over de jodenvervolging in Duitsland zodat een antisemitische toon wel op een erg kwalijk moment verscheen. De artikelen riepen dan ook veel reacties op in de anarchistische beweging, waarin dan met name het punt dat joden een ander soort mensen zouden zijn, werd aangevallen. Rijnders beschouwde deze discussie dan weer als een aanval op de Vrije Socialist, in casu op hemzelf. Overigens verschenen er ook artikelen in De Vrije Socialist die steun voor vervolgde joden bepleitten.
De Vrije Socialist nam ten opzichte van de oorlog een fel antimilitaristisch standpunt in. De naderende oorlog, in juni 1939 verscheen al een speciaal anti-oorlogsnummer, was een strijd van het ene kapitalistische land tegen het andere. 'Oorlog aan de oorlog' en 'oorlogvoerende arbeiders denken niet, denkende arbeiders voeren geen oorlog' waren de leuzen. Oorlog moest voorkomen door verzet van de arbeiders. Nederland moest neutraal blijven. Toen de staat van beleg werd afgekondigd hield De Vrije Socialist zich afzijdig, evenals ze dat na mei 1940 zou doen: anarchisten waren geen partij in de strijd tussen staten.

Terwijl de andere anarchistische bladen, *De Arbeider, Bevrijding, De Syndicalist* en ook *De Vrijdenker,* hun uitgaven direct na de Duitse inval staakten bleef de Vrije Socialist als enig anarchistisch blad verschijnen. Wèl verdween de ondertitel 'sociaal-anarchistisch blad' en was de dienstweigeraarslijst verdwenen. (Er zaten op dat moment nog verschillende dienstweigeraars vast, de laatste, R. Drenth, kwam pas in 1942 vrij. Drenth werd vlak daarna wegens het dragen van een speldje met het gebroken geweertje opgepakt en kwam om in een concentratiekamp.)
Rijnders motiveerde het blijven verschijnen van de Vrije Socialist met de opmerking dat de christelijke en NSB-bladen ook doorgingen. Hij poogde confrontaties te vermijden. Wèl kritiseerde hij de NSB en de Nederlandse Unie. Kritiek op de Duitse machthebbers bleef uit. Het leek Rijnders weinig uit te maken wie er aan de macht was. Een citaat: 'Inmiddels is ons gezagsverandering of gezagsbestendiging vrijwel onverschillig. Het liefst hebben wij "laat zitten wat zit" maar als de zitters worden verjaagd of vervangen door andere, ook al goed.' Een typerend voorbeeld van Rijnders' redeneertrant die kool en geit sparend toch voor zijn lezers volledig duidelijk moet zijn geweest: 'Eén volk? Best. Maar dan de mensheid. Eén land? Hoe goed. Maar dan de wereld. Eén Führer? Uitstekend. Maar dan het gezond verstand.' en elders weer geheel duidelijk en zonder enig compromis: 'wij hebben een buitengewone aversie tegen al dat gezwam over ras- en volkssuperioriteit. Wij kennen slechts de mens en de menselijkheid gaat bij ons boven alles. Dat geleuter over die ras- en volkseigenschappen moest nu eens uit zijn.'
Na 31 augustus 1940 was de Vrije Socialist verboden. Rijnders, die immers van zijn uitgaven moest leven, gaf nog een aantal brochures uit en startte vanaf februari 1941 een nieuwe serie brochures, de Liberta-serie. Deze 25 brochures bevatten fragmenten uit de anarchistische literatuur en commentaar op de oorlogsgebeurtenissen op Rijnders' bekende boerenslimme manier. Ook verscheen nog een vredeskalender. Deze min of meer illegale uitgaven werden verspreid via de oude colporteurs

van zijn uitgeverij.
De B.O.O. wordt uiteraard ook verboden en de boekenvoorraad van de B.O.O. in Zandvoort verzegeld. Rijnders is dan geëvacueerd naar Heemstede. Hij verbreekt echter de zegels van zijn opslag, boeken verkopen is zijn levensonderhoud.
Na de oorlog verschijnt de Vrije Socialist opnieuw. Een poging om te komen tot één blad, samen met *De Vlam* en *Socialisme van onderop* strandde. De Vrije Socialist bleef geïsoleerd en steunde op een steeds kleiner wordend groepje anarchisten van de oude stempel.
Alles overziend is het niet eenvoudig een oordeel te geven over Rijnders' opstelling in de oorlog. Het is moeilijk je los te maken van de gruwelen van de jodenvervolging, van de concentratiekampen, waarvan toen slechts een fractie bekend kon zijn. Vast staat echter dat de Vrije Socialist artikelen met een antisemitische tendens plaatste in een tijd dat de vervolgingen van joden in Duitsland al ruimschoots bekend waren.

Daarentegen publiceerde Rijnders in de oorlog weer moedige stukken tegen de rassenwaan. Achteraf lijkt het ook naief te veronderstellen dat je een anarchistisch blad kon blijven uitgeven en je afzijdig kon houden tijdens de bezetting wetende wat de Duitse kameraden van het Hitler-regime ondervonden hadden. De Libertaserie kan daarentegen weer wel gezien worden als een half-illegale uitgave bedoeld om het antimilitaristische en antioorlogsdenken te bevorderen. Moed kan Rijnders niet ontzegd worden, maar wel kan gezegd dat hij is blijven steken in een negentiende eeuws anarchisme en dat hij de realiteit van ontwikkelingen in de twintigste eeuw niet voldoende onder ogen heeft gezien.

LITERATUUR

Rijnders, Gerhard in het *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, (Ruud Uittenhout) – *Vrijheidsbezinning in tijden van dictatuur*, doctoraalscriptie VU Amsterdam, 1998, door Michael P. Spahr – *De Roode Bibliotheek*, mededelingenblad nr 3 van het Documentatiecentrum Vrij Socialisme – *Anarchisten en fascisten*, documentatiemap bij de studiedag van het Documentatiecentrum Vrij Socialisme 1990

BOMMEN
vervolg van pag. 21

roep om vernieuwing toch via de staat gedacht werd – weinig verwachting van de nabije toekomst. De libertaire beweging herleefde na de oorlog enigszins. Van aantrekkingskracht, laat staan van bloei, was geen sprake. Zou het anders zijn geweest als zij wel tijdig anarchistische wapens hadden aangedragen?

Concluderend: In het wiel van het verzet zaten heel wat anarchistische spaken. Maar zij waren niet door anarchisten aangereikt. Zo hebben de niet-anarchisten in het verzet het wiel zelf moeten uitvinden! En – met enige overdrijving – kan men zeggen dat de anarchistische beweging pas in de jaren zestig door nieuwe generaties begonnen is zichzelf opnieuw uit te vinden.

BOTSING VAN BELANGEN

Alarmist Piet Kooijman in de jaren 1933-1945

Hans Ramaer

De grote omslag in het denken van Piet Kooijman (1891-1975) over de revolutionaire betekenis van de arbeidersbeweging, de toekomst van klassen en naties, evenzeer als die van politieke ideologieen, rechtsopvattingen, staatsvormen en erediensten vond plaats in 1933. Hij zat toen tien maanden gevangenisstraf uit wegens het opstellen en verspreiden van een tweetal opruiende manifesten van het Verbond van Alarmgroepen.

Kooijman raakte er steeds meer van overtuigd dat niet meer de arbeid van het proletariaat maar de ontwikkeling van de techniek de stuwende kracht in de samenleving was geworden. Het kapitalisme, dat bewust schaarste schept, kon niet meer verhullen dat het productievermogen ondertussen groot genoeg was om ieders behoeften te bevredigen.

De leuze 'neem en eet' was er de logische consequentie van. En het waren allereerst de gedeklasseerden – de volgens Kooijman uit hun klasse gevallen werkloze arbeiders en middenstanders die geen deel meer hadden aan de productie maar wel aan de consumptie – die die leuze in praktijk zouden brengen. Zij grepen immers vooruit naar de toekomstige overvloed aan goederen.
Weliswaar stelde het verbond zich in meerderheid achter deze sociale filosofie die Kooijman in 1934 in een aantal stellingen samenvatte, maar in de dagelijkse praktijk hadden nogal wat alarmisten moeite met bepaalde politieke standpunten die eruit voortvloeiden. Het bleek niet altijd gemakkelijk om in plaats van de belangen van de arbeidersklasse die van de mens – de soort, zei Kooijman – centraal te stellen. Er waren nu eenmaal belangen, die met elkaar in botsing kwamen.
Zoals Kooijman uiteenzette in 'De vooruitzichten der arbeidersbeweging', wellicht het beste artikel dat hij ooit schreef en dat in het najaar van 1935 in het anarcho-socialistische maandblad *Bevrijding* verscheen, heeft het proletariaat behalve klassebelangen ook nationale belangen. De steeds wisselende sympathie ('vandaag overheerst bij de proletarier het saamhorigheidsgevoel in nationaal verband, weet hij zich staatsburger, morgen zegeviert zijn klasse-instinct...') is overigens geen specifiek proletarische eigenschap. Deze geldt volgens Kooijman voor alle soortgenoten en wordt bepaald door economische factoren.

Vanaf januari 1937 verscheen *Alarm* weer, nu als maandblad met de ondertitel 'Uitgave van de Alarmisten'. In dit (derde) Alarm was Kooijmans positie minder dominant dan in het gelijknamige blad uit de jaren 1932-1933. Dat kan worden afgeleid uit de diverse artikelen waarin Kooijman standpunten uitdroeg die weer kritiek van andere alarmisten opriep en omgekeerd. Eerder al had Constandse feitelijk hun vriendschap opgezegd nadat Kooijman zich in het openbaar op zijn zachtst gezegd

onvriendelijk had uitgelaten over 'het jodendom'.
Die uitlatingen begreep Leo Hornstra die in diezelfde tijd met hem bevriend raakte en een nauwe politieke geestverwant werd, evenmin. Een halve eeuw later zei Hornstra me dat Kooijman beslist geen antisemiet was maar dat hij diens ideeën over 'de joden' ronduit raar vond. Onbegrijpelijk ook was hoe hij in het voorjaar van 1934 reageerde op een verontschuldiging van Hornstra in het sociaal-democratisch dagblad *Het Volk* nadat *De Vrije Socialist* een artikel met anti-joodse passages had gepubliceerd. Kooijman vond dat Hornstra zich maar bezighield met 'pietluttigheden'.
Hornstra die op de personeelsafdeling van De Bijenkorf werkte nam de taak op zich om Kooijmans alarmisme theoretisch verder te onderbouwen en toe te lichten. Het resulteerde in een serie artikelen die hij in de jaren 1938-1940 in Bevrijding publiceerde.
Het zal niet verbazen dat Kooijman zich ondertussen afzijdig hield van de oorlog die in september 1939 tussen de kapitalistische staten was losgebarsten. Op grond van zijn dialectische filosofie vatte hij het tijdperk van naties, volkeren en klassen – en dus ook de Tweede Wereldoorlog en de bezetting van Nederland – op als voorbijgaande stadia in een onvermijdelijke ontwikkeling van de samenleving.
Direct na de meidagen van 1940 staakte de redactie van Bevrijding de uitgave van het blad. Ook de andere anarchistische bladen verschenen niet meer. Alleen Gerhard Rijnders bleef De Vrije Socialist uitgeven en dat bracht Kooijman op het idee om samen met Hornstra Bevrijding voort te zetten als spreekbuis van het alarmisme (het blad Alarm was al in het najaar van 1939 opgeheven). Maar de voormalige redacteur en drukker Bram Storm voelde er niets voor.
Toch meende Hornstra een halve eeuw later dat Kooijmans initiatief nog niet zo dwaas was omdat hij meningen had die volkomen aan de nazi's en NSB'ers voorbij gingen. En misschien had het plan kunnen lukken. Tenslotte gebeurden er in die zomer van 1940 de wonderlijkste dingen. Wim Jong vertelde me dat in Henk Eikebooms antiquariaat plotseling veel vraag was naar het werk van Domela Nieuwenhuis. De klanten waren NSB'ers. Ook de concurrent van de NSB, Nationaal Front, koketteerde in die dagen met de Friese dominee J.D. Domela Nieuwenhuis Nyegaard, een neef van de anarchistische aartsvader. En weer wat later keerde Rijnders zich in zijn Liberta-brochures fel tegen de bewering van de NSB dat Ferdinand Domela Nieuwenhuis een voorloper van het nationaal-socialisme was geweest.

In 1936 hadden Piet Kooijman en zijn vrouw Mar Olthoff de boekhandel van de anarchistische dichter Jacques Krul overgenomen. Na verloop van tijd bleek dat ze er nauwelijks van konden leven. Voorjaar 1940 hakten ze de knoop door en stopten met de winkel in de Wagenstraat. Ze waren nu weer aangewezen op de steun. Als werkloze werd Kooijman ingezet bij het bewaken van schuilkelders in Den Haag en waarschijnlijk was het te danken aan zijn reputatie als actievoerder dat hij in de eerste maanden van de Duitse bezetting niet naar een van de werkverschaffingsprojecten in het midden en oosten van het land werd uitgezonden.
Tegen het eind van het jaar dreigde die situatie ingrijpend te veranderen. Hoe-

wel het sinds eind juni verplicht was om werk in Duitsland aan te bieden zetten de arbeidsbeurzen de werklozen aanvankelijk niet onder al te zware druk om dergelijke arbeid te aanvaarden. In de loop van de tijd nam de pressie van Duitse kant echter dusdanig toe dat voor mensen zonder werk uitzending naar Duitsland onontkoombaar was. Bij weigering zou de uitkering gestopt worden.

Vertwijfeld riep Mar de hulp in van Horstra. Die zag kans om Piet Kooijman een baan bij de beveiligingsdienst van de Haagse vestiging van De Bijenkorf te bezorgen. Het salaris bedroeg slechts 22 gulden per week maar hij was nu definitief ontsnapt aan de arbeidsinzet.

Er was echter nog een hindernis te nemen: voor alle beveiligingsfuncties was een fiat van de politie nodig. Met dat doel bezocht Hornstra de Haagse hoofdcommissaris mr P.M.C.J. Hamer, een berucht NSB'er die beroepsmilitair was geweest en een van de oprichters van de ultrarechtse Vaderlandsche Club in Indië. Hamer deed er alles aan om de Haagse politie om te vormen tot een nationaal-socialistisch modelcorps, voerde een eigen documentatiedienst in die als verlengstuk van de Sicherheitspolizei fungeerde en onderhield nauwe banden met de Abwehr, de spionage-afdeling van de Wehrmacht.

Hornstra zette uiteen dat Kooijman altijd een fel tegenstander was geweest van het kapitalisme, dus ook van het Engelse! Een politieman kwam nog met Kooijmans dossier op de proppen maar Hamer gaf toch zijn toestemming. Begin april 1941 kon Kooijman in dienst treden.

Intussen was De Bijenkorf in grote problemen geraakt. Al voor de oorlog was het warenhuis als 'joods bedrijf' mikpunt van de NSB geworden. De eigenaren en directeuren waren in grote meerderheid van joodse huize, evenals een flink deel van het personeel. Kort na de Duitse inval besloten de eigenaren een niet-joodse directie aan te stellen. Maar die vrijwillige arisering vond de NSB onvoldoende. Ze bleef ageren tegen het warenhuis: ook het eigendom en het personeelsbestand moesten aangepakt worden.

De staking op 25 en 26 februari 1941 in Amsterdam verschafte de nationaalsocialisten de gewenste munitie. Omdat veel personeelsleden van de Amsterdamse vestiging uit solidariteit met de stakende trambestuurders en fabrieksarbeiders het werk neerlegden moest De Bijenkorf in de loop van de ochtend van de 25ste de deuren sluiten. Op de ochtend van de 26ste echter wist de politie met geweld de staking van het personeel te breken en ging het warenhuis weer open.

Voor de bezetter waren die gebeurtenissen voldoende om enkele dagen later de directie door het benoemen van een Verwalter buitenspel te zetten. De aandelen kwamen in handen van een Duitse textielonderneming, van de joodse personeelsleden wisten uiteindelijk slechts weinigen te overleven.

Ook Frits Isaac, de in de zomer van 1940 afgetreden directeur van De Bijenkorf in Den Haag, onderkende na de Februaristaking de ernst van de situatie en besloot met zijn vrouw en drie kinderen een onderduikadres te zoeken. Hornstra bedacht dat ze onderdak zouden kunnen vinden bij Piet Kooijman en zijn vrouw. Toen alles voor de onderduik in gereedheid was gebracht zag Isaac toch nog kans om met zijn gezin naar

Zwitserland te ontkomen. Overigens dankzij door Hornstra verzorgde valse papieren.

Met uitzondering van een tegen NSB-propagandist Max Blokzijl gericht stuk dat in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* verscheen hield Kooijman zich de rest van de oorlogsjaren op de achtergrond. Van verzetsdaden is niets bekend, evenmin overigens als van een lidmaatschap van de NSB. Dat laatste komt aan de orde in de studie van Spahr, die vermeldt dat de SS Aussenstelle Amsterdam op 24 januari 1943 aan de Sicherheitspolizei en SD in Den Haag verslag deed van de ontwikkeling van de anarchistische beweging. In die rapportage wordt Kooijman tot 'de kring rond Constandse' gerekend. Bovendien zou Kooijman 'naar men zegt tegenwoordig lid van de NSB zijn'. Spahr merkt op dat voor die bewering geen enkel bewijs gevonden is.
Zo'n lidmaatschap van de NSB – of zelfs sympathie voor het nationaal-socialisme – zou volledig in strijd zijn geweest met Kooijmans sociale filosofie. Het op schaarste gebaseerde kapitalisme in al zijn varianten koerste immers op zijn ondergang af door de technische vooruitgang die een overvloed aan goederen mogelijk maakte. Die theorie van de overvloed was weer onlosmakelijk verbonden met een 'leer der behoeften', een project waaraan Kooijman en Hornstra in de oorlogsjaren werkten, maar dat uiteindelijk niet tot een gezamenlijke publicatie leidde.

Op 1 september 1945 kwam De Vrije Socialist weer uit. In het vijfde nummer (17-10-1945) verscheen het eerste naoorlogse artikel van Kooijman waarin hij in het kort zijn ideeën uiteenzette en concludeerde dat men zonder te werken aan de kost moet kunnen komen. Waarop Rijnders in een naschrift alsvolgt reageerde: 'Hoe de techniek zich ook ontwikkelt er zal toch altijd een zekere mate van plichtmatige arbeid verricht moeten worden.'

BRONNEN/LITERATUUR

Naast de bronnen en literatuur zoals vermeld in mijn eerdere artikelen over Piet Kooijman in het *Eerste Jaarboek Anarchisme* en de afleveringen 134/135, 138/139 en 142 van *De AS* is voor dit artikel tevens gebruik gemaakt van: Maarten van Doorn, *Het leven gaat er een lichte gang. Den Haag in de jaren 1920-1940*; Zwolle 2002 – Henk van Gelder, 'De arisering van De Bijenkorf', in *NRC Handelsblad* 25.2.1991 – Pszisko Jacobs, *Henk Eikeboom, anarchist. Een biografie*; Haarlem 1986 – L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*; 14 dln; Den Haag 1969-1991 – Friso Roest en Jos Scheren, *Oorlog in de stad. Amsterdam 1939-1941*; Amsterdam 1998 – B.A.Sijes, *De Februari-staking. 25-26 februari 1941*; Amsterdam 1954 – Michael P. Spahr, *Vrijheidsbezinning in tijden van dictatuur. Nederlandse anarchisten en de Tweede Wereldoorlog*; doctoraalscriptie VU Amsterdam 1998 – G.R.Zondergeld, *Een kleine troep vervuld van haat. Arnold Meijer & Het Nationaal Front*; Houten 1986. Bovendien is gebruik gemaakt van mondelinge en schriftelijke informatie van Anton Constandse, Henk de Groot, Lieuwe (Leo) Hornstra, Wim Jong, Mar Kooijman-Olthoff, Joop Richter en Greetje Zorgman-Kooijman.

OPEN BRIEF OVER MENSENRECHTEN

De *Liga voor de Rechten van de Mens* en *J'accuse* hebben in een open brief aan de Tweede Kamer hun bezorgdheid uitgesproken over de aantasting van mensenrechten in Nederland in het kader van de bestrijding en voorkoming van eventuele terroristische aanslagen. Meer informatie: www.ligarechtenvandemens.nl

BLADSPIEGEL 18

Mensen, *De AS* bestaat niet meer. Werkelijk een kolderieke zin om mee te openen, aangezien je die uitgerekend in dit tijdschrift leest! En toch is het geen onjuiste bewering. Lees mee met *De Nar* (www.denar.be), dat in nummer 196, mei 2005, 'Een open brief aan De AS' publiceerde, ondertekend door 'het schrijverscollectief De Nar': 'De reactionaire schrijfsels van De AS laten ons veelal gewoon koud. De mooi uitgegeven boekjes, met intellectuele pretenties en een zweem van anarchisme, gaan nog wel eens van de hand, maar met een anarchistische strijd heeft dit alles bitter weinig van doen'. Hetgeen hen niét 'veelal gewoon koud laat' wordt in ruim twee tabloidpagina's uiteengezet, en is minder vleiend dan bovenstaande, sterker nog, het schrijverscollectief spreekt een banvloek uit over De AS. Het artikel besluit namelijk met: 'PS: Bij deze is wat ons betreft het hoofdstuk De AS definitief gesloten, zij kunnen hun reactionaire schrijfsels voortaan voor zich houden. (...).' Het stuk is gelardeerd met een foto van een brandend AS nummer.

Veel zeer zit bij het collectief over eerder door mij gedane uitlatingen over De Nar, vandaar dat ook mijn persoon gefileerd wordt. Heeft het evenwel zin om te reageren op een adolescent met revolutionair geweld flirtend schrijverscollectief dat het woord 'reactionair' met hetzelfde aplomb gebruikt als decennia geleden hardline communisten het, overigens prachtige, woord 'renegaat' reserveerden voor dissidenten? Nee, het is verspilde moeite. De Nar (4000 exemplaren) heeft, in hún ogen, De AS uit de anarchistische beweging weggezuiverd, dat blad bestaat niet meer.

Grote woorden, ze werden ook gesproken in een bericht van het *ANP nieuws*, op 15 april 2005: 'VVD: subsidie Eurodusnie-campagne is grove fout: (...) een subsidie te geven van 40.000 euro voor een campagne tegen de Europese grondwet. [Aan een] actiegroep [die] de rechtstaat aan [tast]. "We geven toch ook geen subsidie aan de Hells Angels of aan Lonsdale-jongeren voor een clubhuis", zegt het kamerlid van Baalen'.

Dan lees ik toch liever de 'Overwegingen van een anarchiste over vrijheid van meningsuiting' in *Lover* (Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam, www.tijdschriftlover.nl), tijdschrift over feminisme, cultuur en wetenschap, in 2005/1, dat een oase van filosofische rust én scherpte is: 'Het is jammer dat het vrije woord in veel discussies en artikelen gebruikt wordt voor het 'recht voor zijn raap' uiten van gevoelens, zonder dat deze gevoelens kritisch bekeken worden. Het verbieden van bepaalde uitspraken lost niets op'.

Vrijheid van meningsuiting, het was ook een punt in het McLibelproces, waarin twee anarchisten in 1997 door een Britse rechtbank wegens smaad veroordeeld werden tot het betalen van een fikse som geld aan multinationaal McDonald's. Ze lieten het er niet bij zitten en stapten naar het Europese Hof, *Ravage* (van Ostadelaan 233n, 1073 TN Amsterdam, www.antenna.nl/ravage) #3 bericht daarover: 'Het feit dat er geen rechtsbijstand was voor de gedaagden was voor het Europese Hof al genoeg reden om te beslissen dat een eerlijke rechtsgang (art. 6) uitgesloten was, en dat hun vrijheid van meningsuiting (art. 4) daardoor is gefrustreerd. Die vrijheid kwam, zo stelt het Hof, ook in het gedrang door de 'disproportioneel' hoge som van 40000 pond schadevergoeding waartoe de twee veroordeeld werden. Het is nu de beurt aan de Britse overheid die de smaadwetgeving moet aanpassen. (...) Het Hof veroordeelde de Britse overheid tot een schadeloosstelling (...)'.

Nee, nu niet weer de *NRC* citeren!, wat viel er nog meer te lezen in de anarchistische media? *Directe Actie*, orgaan van de anarchistische groep Amsterdam (www.squat .net/aga) schrijft in nummer 13, dat een combinatienummer vormt met *Anarchist Black Cross Amsterdam* (www.sqaut.net/abcamsterdam): 'We verspreiden zo frequent mogelijk de laatste informatie over de in juni 2004

gearresteerde Aken-4, werken we aan solidariteit met Israëlische anarchisten die zware processen boven het hoofd hangen'. In de 'Update Aachen 4': 'Het nieuws werd door velen uit de beweging veroordeeld door het excessieve geweld en gijzeling van omstanders. Wat echter vrijwel altijd uit bleef was enige poging om de feiten in een breder kader te plaatsen en te zoeken naar en verklaring voor de heftige gebeurtenissen. ABC Amsterdam heeft deze mensen nooit veroordeeld. Integendeel'. Eén van de twee Spaanse anarchisten, die twintig jaar in Spaanse gevangenissen zat, waarvan veertien in isolatie, zegt erover: 'Wat in juni is voorgevallen in Aachen is klaarblijkelijk het resultaat van een lang proces van misbruik en martelingen door de Spaanse staat (...)'.

Ook *Basta!*, anarchistisch axieblad (barst.actieblad@gmail.com), dat een samenwerking is tussen de twee Brugse anarchistische collectieven Counter Action en Uitgezonderd, besteedt in nummer 3, mei 2005, veel aandacht aan de vier van Aken. Daarin staat een verklaring van de andere Spaanse gearresteerde: ' (...) zijn we beiden, toen de situatie zich voordeed in Aken, volledig doorgedraaid en hebben we overgereageerd. Dit in het bijzonder wanneer we het echtpaar (...) met ons in de wagen genomen hebben. Zoiets was niet afgesproken en gebeurde helemaal in de overreactie op wat er daar plaatsvond, omdat de politieagenten anders als verwacht reageerden. (...) Bij de eerste de beste gelegenheid lieten we onze passagiers ook weer vrij. Hier wou ook B (...) [die meegereden was om zijn vriendin te bezoeken, P.] weglopen. Dat heb ik hem verboden en hem opgedragen verder met ons mee te komen.'

Hoe de politie in de VS op anarchisten zou moeten reageren wordt uit de doeken gedaan in het artikel 'Anarchistische directe acties: een uitdaging voor ordehandhaving' (http://chuck.mahost.org/weblog/anarchist_direct_actions.pdf), berichtte het elektronische *Research on Anarchism* op 14 juli: ' Dit artikel geeft een beschrijvende, operationele analyse van de moderne anarchistische beweging, en het benadrukt de acties van criminele anarchisten en de implicaties voor het recht in de Verenigde Staten. Het begint met het uitleggen van een aantal basisprincipes van de anarchistische 'theorie', en haar relatie met geweld, en beschrijft de structuur, tactieken en instrumenten van militante anarchistische activisten. Het concludeert dat anarchisme een revolutionaire beweging is en niet zomaar een 'actiegroep'. Lang niet alle anarchisten pleiten voor geweld of doen er aan mee, maar sommigen zeker. Deze individuen en groepjes vormen een belang bij de ordehandhaving. Dit artikel geeft een aantal aanbevelingen voor ordehandhaving om deze directe acties die mogelijk de publieke veiligheid bedreigen te voorkomen of aan te pakken'.

Het Duitse anarchistische blad *Graswurzelrevolution* (Breul 43, D-48143 Münster, www.graswurzel.net) interviewde voor nummer 296, februari 2005, filmmaker Peter Lilienthal (1929). Een anarchistische geschiedenisleraar bracht hem in contact met het anarchisme. 'Ik heb voor het anarchisme gekozen en tot op heden heb ik me steeds met deze politieke filosofie beziggehouden'. In 1970 maakte Lilienthal de film 'Malatesta', momenteel werkt hij aan een documentaire over Camilio Mejia, een Amerikaanse soldaat die als eerste deserteerde in Irak. 'De mensen die ik tegenkom en zich met anarchisme bezighouden (...) hun ideologie is bevrijdend en gelijktijdig zo weinig efficiënt, wat ook weer mooi is. (...) Daarbij komt dat anarchisme in de buurt van waanzin komt'.

Mocht Malatesta je weinig bekend in de oren klinken, surf dan eens naar de vernieuwde website van *Anarchie is Orde* (www.anarchy-isorder.org), die een schat aan oude en recente anarchistische uitgaven bevat. Je vindt er ook wie de bedenker is van de uitspraak 'Eigendom is diefstal'. Het NRC Handelsblad van 14 april 2005 weet het ook: '"Eigendom is diefstal" schreef Proudhon, een van de

grondleggers van het anarchisme, in 1840. Die uitspraak heeft niets aan actualiteit ingeboet. Onder het motto "Geen softwarepatenten" voeren kleine softwaremakers campagne tegen een Europese richtlijn (...) Die richtlijn staat het octrooieren toe van uitvindingen die software bevatten. Op websites beschrijven de digitale nazaten van Proudhon wat de Europese burgers te wachten staat wanneer de richtlijn over "het sofware-octrooi" wordt aangenomen.' Op 6 juli meldde de krant overigens dat het octrooi niet is aangenomen.

Op 13 juli plaatste Research on Anarchism een bericht: 'Niet briljant, maar zeker een van de betere portretten van het anarchisme dat in de reguliere media de laatste tijd is verschenen...'. BBC Radio 4 zond een tweedelige, halfuur durende programma uit over de geschiedenis van het anarchisme: http://news.bbc.co.uk/1/hi/programmes/the_westminster_hour/4661039.stm.

Ter afsluiting toch verdulleme weer de NRC, waarvan de voorpagina op 2 juli een gigantische foto draagt van een muur waarop te lezen staat 'Make popstars, politicians and the police history', een anarchistische variant op 'Make poverty history' van het muziekevenement Live8. Over Live8 schrijft de NRC: 'De organisatoren willen druk uitoefenen op de leiders van de G8, de acht rijkste industrielanden, die volgende week in Schotland beraadslagen over armoedebestrijding in Afrika'. Het Opinie en Debat katern van die dag bevat een artikel van de kritische econome Noreena Hertz: 'Zorgwekkender is nog dat de G8 door alle heisa rond de schuldenregeling weleens de dans zou kunnen ontspringen in zake de handel. Het is een gotspe dat nog altijd iedere koe in de Europese Unie voor 2,25 euro per dag wordt gesubsidieerd, terwijl een miljard mensen van minder moeten rondkomen. Het is een gotspe dat die zogenaamd zo belangrijke schuldenregeling de rijkste landen van de wereld 0,6 procent kost van wat zij jaarlijks uitgeven aan landbouwsubsidies. Het is een gotspe dat door onze oneerlijke handelssteun, onze oneerlijke handelsregels de armste landen van de wereld zich niet uit hun ellende kunnen opwekken. (...) Blijf demonstreren (...) blijf politiek actief ook tijdens de VN top in september en de WHO bijeenkomst eind dit jaar. (...) De lange weg naar gerechtigheid eindigt niet in Gleneagles [waar de G8 bijeenkwam, P.] hij begint daar pas'.

P'tje Lanser

BOEKBESPREKINGEN

FOUTE LANDGENOTEN

De historicus Gerard Groeneveld draagt sinds enige tijd veel materiaal aan over 'foute' landgenoten. Na een geschiedenis van de eerste nationaal-socialistische uitgeverij, de in 1932 opgerichte Amsterdamsche Keurkamer, publiceerde hij een mooi geïllustreerde studie over het papieren spoor dat rechts-radicaal Nederland van 1921 tot 1945 achterliet. Daarbij valt overigens op dat hij geen aandacht schenkt aan het vele werk dat Adriaan Venema verrichtte in de vijf delen *Schrijvers, uitgevers & hun collaboratie* (De Arbeiderspers, Amsterdam 1988-1992).

De meest opmerkelijke uitkomsten van zijn inventarisatie van het bruine boek zijn dat in de eerste plaats zoveel 'neutrale' uitgevers en drukkers na mei 1940 zich met het grootste gemak aanpasten aan de veranderde omstandigheden, en in de tweede plaats, dat er onder uitgevers en redacteuren onderling groot wantrouwen heerste en geprobeerd werd om elkaar beentje te lichten.

Verder blijkt dat naast oprechte idealisten – hoezeer ook politiek verblind – vooral veel meelopers en carrièrejagers, alsook gestoorde joden- en socialistenhaters een actieve rol in de wereld van het bruine boek speelden.

De idealisten kwamen vaak uit katholieke of liberale milieus, maar een kleine minderheid was eerder betrokken geweest bij de linkse arbeidersbeweging, zoals de politieke tekenaar Maarten Meuldijk en de hoofdredacteur van het SS-weekblad *Storm* Nico de Haas.

Wat niet wegneemt dat ook velen van hen op den duur niet vrij bleven van antisemitisme. Overigens was De Haas een opmerkelijke figuur. Hij werkte onder meer als beeldend kunstenaar, vormgever, fotograaf en journalist, en begon zijn politieke loopbaan ooit in de anarchistische jeugdbeweging.

Wat in Groenevelds boek helaas minder uit de verf komt is een antwoord op de vraag wat nu de invloed van al die openlijke of verkapte nazi-vriendelijke lectuur is geweest.

In zijn kort geleden verschenen studie over 'foute' oorlogsverslaggevers (verreweg de meesten waren actief aan het Oostfront) gaat Groeneveld op een vergelijkbare manier te werk. Het resultaat is even fascinerend, met name door zijn oog voor details, de biografische portretten en prachtig illustratiemateriaal. Toch wordt opnieuw niet duidelijk wat deze vorm van nationaal-socialistische propaganda concreet opleverde. De gelijkgeschakelde Nederlandse pers en omroep waren weliswaar verplicht een deel van die stroom producten van fotografen, tekenaars, filmers, journalisten en radioreporters af te nemen, Groeneveld waagt zich niet aan een oordeel over de betekenis van de ruim vijftig Nederlandse Kriegsberichter voor het verloop van de Duitse oorlogsvoering.

In de zomer van 1941 vertrokken de eerste verslaggevers naar Rusland (met name naar het front bij Leningrad en naar de Oekraine) in het kielzog van het Vrijwilligerslegioen Nederland. De leiding was in handen van een ex-perschef van Philips. De Duitsers waren nooit van plan geweest ruimte te geven aan een apart Nederlands legeronderdeel, zodat de legionairs inclusief de Kriegsberichter al spoedig gedwongen werden om over te stappen naar de Waffen-SS.

Actuele verslaggeving werd van hen niet verwacht, het ging om voor ieder begrijpelijke propagandaverhalen over de snelle opmars van het Duitse leger tegen de hongerige horden bolsjewieken. Vrijwel alle Kriegsberichter waren al in Nederland het nationaal-socialisme toegedaan, ze maakten dus een bewuste keuze maar er waren er ook bij wie de zucht naar avontuur of de verwachting carrière te maken de doorslag gaf.

Na de oorlog kregen de meeste Kriegsberichter drie tot vijf jaar gevangenisstraf, sommigen wisten naar het buitenland te ontkomen, zoals Willem Sassen die in Argentinië voor Peron ging werken en met Eichmann bevriend raakte.

Bij Vantilt verscheen verder een door Groeneveld ingeleid en bezorgd dagboek van de Rotterdammer Paul Metz, een van de honderden die in de zomer van 1941 met het Vrijwilligerslegioen Nederland naar Rusland afreisden. Metz koos eind jaren dertig voor de NSB, nadat zijn huwelijk stuk gelopen was. (Zijn jonge vrouw was een hartstochtelijke relatie aangegaan met de vijfentwintig jaar oudere dichter A. Roland Holst). De volgende stap was het Oostfront, waar hij een dagboek bijhield. Precies een jaar later sneuvelde hij bij Leningrad.

In dat dagboek schetste Metz een troosteloos beeld van het Vrijwilligerslegioen: slechts weinigen zetten zich uit overtuiging in voor een nationaal-socialistisch Nederland, de meesten waren avonturiers en kleine criminelen. (HR)

Gerard Groeneveld, Zwaard van de geest. Het bruine boek in Nederland 1921-1945; Vantilt Nijmegen 2001; 429 pag.; geïll.; 29,90 euro.

Gerard Groeneveld, Kriegsberichter. Nederlandse SS-oorlogsverslaggevers 1941-1945; Vantilt, Nijmegen 2004; 423 pag.; geïll.; 29,90 euro.

Paul Metz, Mussertman aan het Oostfront. Oorlogsdagboek 1941-1942; ingeleid en bezorgd door Gerard Groeneveld; Uitgeverij Vantilt Nijmegen 2005; 128 pag.; geïll.; 19,90 euro.

NIET-WESTERS ANARCHISME

Is er een golfslag te bespeuren in de geschiedenis van het anarchisme, en bevinden wij ons weer in een vloed? '1968' was de vorige grote golf, en daarvoor... daarover houdt Jason Adams, schrijver van *Non-western anarchisms* een slag om de arm. Het is best aantrekkelijk om in termen van deze golven te

denken, maar de periodisering en de hoeveelheid golven – daar moet men het uitgebreider over hebben. Iemand als José Bové bijvoorbeeld hoort zowel bij '1968' als bij nu, zou ik denken. Hoe dit ook zij, in Europa en Noord-Amerika dient men te beseffen dat bij alle golven de andere werelddelen een rol spelen. Dit is vanuit het noorden bekeken in ieder geval het duidelijkst bij de huidige golf: de antikapitalistische, andersglobalistische beweging met haar sterk anarchistische inslag heeft haar sterkste impulsen uit 'het zuiden'. Adams gaat de invloed van de golf na voor Azië (Indonesië noemt hij niet), Afrika, het Midden-Oosten (over eurocentrisme gesproken – dit begrip kan toch echt niet!) en Latijns-Amerika. De wisselwerking tussen de continenten voor een internationalistische stroming als het anarchisme komt duidelijk naar voren, speciaal Errico Malatesta heeft op veel plaatsen zijn sporen nagelaten. Een verhaal dat om verdere uitwerking en theoretische beschouwing vraagt, maar ook inspirerend voor het heden. (AdR)

Jason Adams, Non-western anarchisms: rethinking the global context. Braamfontein: Zabalaza Books. 32 pag., ca. 3,- euro. Ook op het internet te vinden.

IN MEMORIAM GER HARMSEN (1922-2005)

3 april jongstleden is op 82-jarige leeftijd Ger Harmsen overleden, de historicus van de arbeidersbeweging die hoogleraar dialectische filosofie werd (oftewel 'marxisme', dat was wel duidelijk). Van de historici verbonden aan een universiteit heeft hij, als ik het goed zie, eigenlijk het meest aandacht besteed aan het anarchisme, in Nederland wel te verstaan. Uit zijn autobiografie Herfsttijloos – te dik! te veel! om in zijn eigen spreekstijl te blijven – is op te maken dat de interesse in de bewegingen uit persoonlijke betrokkenheid voortkomt. Hij voelde zich in eerste instantie aangetrokken tot wat hij 'tolstojanisme' noemde. Toen hij moest opkomen voor de dwangarbeid in Duitsland nam hij Kropotkins *Wederkerig hulpbetoon* mee - een keuze waarin ook zijn belangstelling voor de (veld-)biologie doorklinkt. Er is hier geen plaats of gelegenheid een algemeen overzicht van zijn werk te geven. Vermelden wij derhalve speciaal zijn belang voor de geschiedschrijving van 'de beweging', vooral voorzover deze aan geheelonthouding deed – en dit was welhaast een kenmerk van het vooroorlogs Nederlands anarchisme: de geschiedenis van de JGOB en de NBAS ('Wij zijn jong, de aard' ligt open!' en natuurlijk vooral zijn dissertatie Blauwe en rode jeugd). Anarchisme en veldbiologie kwamen samen in zijn aandacht voor natuurbeleving en arbeidersbeweging, vooral het uit de vergetelheid halen van J.J. (Jan) Hof is in dit verband belangrijk. En hij werkte mee aan Buiten de perken, het theoretisch tijdschrift van Albert en Rudolf de Jong. Hij zag het anarchisme vooral in cultureel opzicht als van blijvend belang – en dat zal men verder niet veel (pseudo-)marxisten horen zegen, zeker niet in Nederland.

Het valt mij zwaar om in dit kort bestek een 'uitlui' te schrijven van iemand die ik ook als docent heb meegemaakt, aan de roemruchte zevende faculteit van de Universiteit van Amsterdam. Colleges van Harmsen boden zicht op een andere, mogelijk betere wereld – ook als historicus voldeed hij dus aan zijn taak als dialecticus. Dit was niet eens omdat hij een begenadigd docent was, want hoewel retorisch wel sterk, was hij dat mischien ook weer niet. Er waren te veel studenten destijds om elkaar persoonlijk te leren kennen – vermoedelijk was hij de schoomeester die mijn – redelijk slecht volbrachte, denk ik – tentamen in de prullenmand deed wegens onleesbaar handschrift, waarna ik het mondeling aflegde – en de bijna-negen die dit opleverde heeft mij gered voor de historische wetenschap. Google verder 'Gedachtenis van Ger Harmsen'. Rust zacht, Ger.

André de Raaij

Beste lezer(es),

* Pijnlijk verrast werden we door het nummer 196 (mei 2005) van het maandblad *De Nar* uit België dat een drie pagina's lange aanval op ons tijdschrift bevat. De inhoud van het artikel stemt ons zeer treurig. Omdat de kritiek allereerst gericht is tegen onze redacteur P'tje Lanser reageert deze kort in zijn rubriek Bladspiegel elders in *De AS*.

* De lino op het omslag van deze AS is ontleend aan Dick de Winters geïllustreerde studie over de Duitse kunstenaar en politiek activist Frans Holsz (Papieren Tijger, Breda 2001). Holsz vluchtte in 1934 naar Nederland. De prent van Holsz sierde oorspronkelijk een eind 1938 verschenen brochure van het Proletarisch Steunfonds van de revolutionair-socialisten rond Henk Sneevliet. (Zie over Holsz ook De AS 137.)

* Op zaterdagmiddag 19 november 2005 wordt de zesde Domela-lezing gehouden in het F. Domela Nieuwenhuis Museum in Heerenveen. Het thema van de lezing sluit aan bij de expositie: 'Tegen de monarchie'.

* We wijzen nog eens op de afgeprijsde boeken van andere uitgeverijen (elders in dit infokatern). Daarnaast kunnen afleveringen van De AS en overige uitgaven extra goedkoop besteld worden als gebruik gemaakt wordt van een of meer van onderstaande aanbiedingen.
AANBIEDING 1: dit pakket omvat alle tot nog toe verschenen nummers (origineel dan wel herdruk) plus het apart verschenen Eerste Jaarboek Anarchisme, alsmede de onmisbare Bibliografie van 26 jaargangen De AS voor 100 euro (incl. verzendkosten).
AANBIEDING 2: voor 40 euro (incl. verzendkosten) ontvangt u alle nog leverbare originele nummers van De AS (zie het overzicht elders in dit infokatern).
AANBIEDING 3: met uitzondering van het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie sturen we alle boeken en brochures die De AS inmiddels heeft uitgebracht (zie het overzicht Uitgaven De AS elders in dit infokatern) incl. verzendkosten toe voor 45 euro.
AANBIEDING 4: alle uitgaven zoals genoemd in aanbieding 3 plus het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie ontvangt u voor 52 euro (incl. verzendkosten).
Vanzelfsprekend gelden alle aanbiedingen zolang de voorraad strekt. Bestellen via postgironummer 4460315 van De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle met vermelding van de gewenste aanbieding(en).

Redactie en administratie De AS

LOSSE EXEMPLAREN

Zolang de voorraad strekt zijn tegen gereduceerde prijs losse exemplaren verkrijgbaar van een groot aantal eerder verschenen *afleveringen* van De AS. Men kan deze nummers bestellen door storting/overmaking van 2,25 euro per exemplaar (inclusief verzendkosten) op postgiro 4460315 van De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. In verband met de verzendkosten moet voor tenminste 6,75 euro besteld worden!

Leverbaar zijn de volgende afleveringen: nr. 38 (Bedrog van het kapitaal), nr. 41 (Gezondheidszorg), nr. 42/43 (Proudhon), nr. 44/45 (Onkruit & Antimilitarisme), nr. 46 (USA), nr. 47 (Geweld), nr. 55/56 (Politieke vorming), nr. 59/60 (Anarchistische perspectieven), nr. 61 (Marx), nr. 64 (De crisis), nr. 65 (Nationalisme & bevrijdingsbewegingen), nr. 66 (Een libertaire staat?), nr. 67 (Arbeidsethos), nr. 68 (Anarchisme & utopie), nr. 69 (Nieuwe sociale bewegingen), nr. 70 (Clara Wichmann), nr. 71 (Staatskunst of straatcultuur), nr. 72 (Eigendom), nr. 73 (Technologie), nr. 74 (Spanje 1936-1986), nr. 75 (Macht), nr. 77 (De verwording van rechts), nr. 78 (Max Stirner), nr. 79 (Musica Anarchica), nr. 80 (Berlijn), nr. 81 (Onderdak), nr. 82 (Tegenethiek), nr. 84 (Oost-Europa), nr. 86 (Literatuur), nr. 87 (Domela Nieuwenhuis), nr. 88 (De staat van de ecologie), nr. 89 (Onder anarchisten), nr. 90 (De verlokking van rechts), nr. 91 (Murray Bookchin), nr. 92 (Menselijke natuur en anarchisme), nr. 93 (Stad, straat, federatie), nr. 94 (Het labyrint van de vrijheid), nr. 95 (Christen-anarchisme), nr. 96 (Buitenstaanders over anarchisme), nr. 97 (Israel), nr. 98 (Transport), nr. 99 (Sarajevo), nr. 100 (Beeldvorming), nr. 101 (Media), nr. 102 (Nederland immigratieland), nr. 103 (William Godwin), nr. 104/105 (België), nr. 106 (Economie), nr. 107 (Politiek), nr. 111 (Voorheen Sovjetunie), nr. 113 (Gustav Landauer), nr. 114 (Poëzie als ordeverstoring), nr. 115 (Latijns Amerika), nr. 117 (Domela als internationale figuur), nr. 118 (Italie), nr. 121 (Leren), nr. 124 (Dieren), nr. 125 (Disciplinering), nr. 128 (Armoede), nr. 129 (Frankrijk), nr. 132 (Afrika), nr. 133 (Techno), nr. 136 (Tolerantie), nr. 137 (Globaal), nr. 140 (Dood), nr 141 (Boeken), nr. 142 (Tiende Jaarboek Anarchisme), nr. 143 (Erich Muhsam), nr. 144 (De staat van de staat), nr. 145 (Atalanta), nr. 146 (Ivan Illich), nr. 147 Jazz), nr. 150 (Stalin in Spanje).

Sommige originele afleveringen, met name dubbelnummers, kosten 4,50 euro per stuk. Het betreft: nr. 109/110 (De bevrijding van het anarchisme), nr. 112 (Tweede Jaarboek Anarchisme), nr. 116 (Derde Jaarboek Anarchisme), nr. 119/120 (Vierde Jaarboek Anarchisme), nr. 122/123 (Vijfde Jaarboek Anarchisme), nr. 126/127 (Zesde Jaarboek Anarchisme/Anarchisme inNederland), nr. 130/131 (ZevendeJaarboekAnarchisme/Landbouw), nr. 134/135 (Achtste Jaarboek Anarchisme/Guy Debord en het situationisme), nr. 138/139 (Negende Jaarboek Anarchisme/De verloedering van het landschap), nr. 148/149 (ElfdeJaarboekAnarchisme/Opgesloten).

Alle inmiddels *uitverkochte afleveringen* van De AS zijn overigens *herdrukt*. Deze kosten zonder uitzondering 2,25 euro per exemplaar. Het gaat om de volgende afleveringen: nr. 1 (Syndicalisme), nr. 2 (Marxismekritiek), nr. 3 (Anarchisme vandaag), nr. 4 (Vrouwenbevrijding), nr. 5 (Zelfbeheer), nr. 6 (Registratie), nr. 7 (Energie), nr. 8 (Anarchisme & parlement), nr. 9/10 (Onderwijs, opvoeding, misvorming), nr. 11 (De vakbeweging in de krisis), nr. 12 (De Grote Depressie), nr. 13 (Terrorisme), nr. 14 (Godsdienst), nr. 15/16 (Fascisme), nr. 17 (Misdaad en straf, met teksten van Clara Wichmann), nr. 18 (Arthur Lehning), nr. 19 (Antimilitarisme), nr. 20 (Monarchie en Oranje), nr. 21/22 (Bakoenin), nr. 23 (Duitsland), nr. 24 (Anarchisme), nr. 25 (Organisatie), nr. 26 (Kiezen of delen), nr. 27 (Bouwen & wonen), nr. 28 (Kropotkin), nr. 29/30 (Veiligheid), nr. 31 (Milieu ~ macht), nr. 32 (Ontwikkelingshulp?), nr. 33/34 (Sexualiteit), nr. 35 (Anarchisten en de staat), nr. 36 (Europa), nr. 37 (Anarchisme en wetenschap), nr. 39/40 (Anton Constandse en het anarchisme), nr. 48 (Kunst & Anarchie), nr. 49 (Stembiljet of sociale aktie), nr. 50/51/52 (Anarchisme over de grenzen), nr. 53 (De Staat van verzorging), nr. 54 (Schijnanarchisme), nr. 57 (Tolstoj), nr. 58 (Cooperaties en collectieven), nr. 62 (Bart de Ligt), nr. 63 (Anarchie & avantgarde), nr. 76 (De sociocratie van Kees Boeke), nr. 83 (Provo), nr. 85 (Anarcha-feminisme), nr. 108 (Wim van Dooren filosoof, humanist, anarchist). Ook voor deze herdrukte afleveringen geldt dat in verband met de verzendkosten voor tenminste 6,75 euro besteld moet worden.

UITGAVEN DE AS

De AS brengt naast het tijdschrift een serie reprints van (oudere) anarchistische pamfletten en brochures. In deze reprint-reeks van (soms curieuze) geschriften zijn verschenen:

—Anton Constandse, *Anarchisme*; een uit 1930 daterende, 14 p. omvattende beschouwing die bij Constandse's eigen uitgeverij de Albatros verscheen (bestelnummer: 001);

—R. Tamminga, *Theorie en praktijk van het nemen*; een begin deze eeuw door de schrijver in eigen beheer uitgegeven brochure van 16 p., waarin het neem- en eetrecht wordt verdedigd (bestelnummer: 002);

—Henk Eikeboom, *De anarchist en het huwelijk*; een 24 p. tellende, in 1921 bij Libertas (de drukkerij van Rijnders' Vrije Socialist) verschenen betoog van Henk Eikeboom dat veel stof deed opwaaien.

PRESENTATIE NIEUWE UITGAVE KELDERUITGEVERIJ

Herinneringen van een Rotterdams Anarchist, zo heet de nieuwe uitgave van Kelderuitgeverij die op vrijdagmiddag 7 oktober 2005 gepresenteerd wordt in het Schielandshuis te Rotterdam. De integrale uitgave van deze herinneringen van Piet Honig (1866-1953) is uitgebreid geannoteerd door Bert Altena. De vlot geschreven herinneringen van een gewone arbeider die zich van socialist tot anarchist ontwikkelt, hebben van tijd tot tijd iets van een schelmenroman. Ook beschrijft Honig de ontwikkeling van zijn politieke opvattingen. Vooral zijn Rotterdamse tijd tot circa 1900 komt uitgebreid aan bod. Later leeft Honig in Parijs, Brussel en Mechelen. Het boek van bijna 400 pagina's gaat circa 22 euro kosten.
Voor de feestelijke presentatie worden alle belangstellenden hartelijk uitgenodigd. Graag vooraf *aanmelden* bij Kelderuitgeverij@xs4all.nl

NIEUWE UITGAVEN JAN BÖRGER-BIBLIOTHEEK F I L O S O F I E
^^^

Jan Börger:
Het spookt in de Sint Jan! De filosofische betekenis van het offer en de levenskunst.
1997, ISBN 90-76033-01-3, 356 p. €18,00

Wim de Lobel:
Spiritueel anarchisme – orde van zelfbeteugeling.
Het universele principe – Arche anarchos estin.
Bundel, 1999, ISBN 90-76033-04-8 geïll. 112p. €7,00
De eeuwige generatie. De kunst van het grote sterven.
2005, ISBN 90-76033-26-9 geïll. 100 p. €7,00

Hans de Heer:
Oer-informatie. Een confrontatie van de moderne natuurkunde met de filosofie van Jan Börger.
1998, ISBN 90-76033-03 50 p. €4,50
Geest van Stof. De Mnemocratische Evolutie van het bewustzijnsproces.
2000, ISBN 90-76033-06-4 93 p. €7,00
Het Ik. Splijtzwam van de Geest.
2002, ISBN 90-76033-14-5 56 p. €4,50
(Werd voorgedragen voor de Socrates Wisselbeker 2002)

Peter Dembski:
Het anarchistische principe.
Anarchos – Aanvangsloos. 2003, geïll. 16 p . €1,50
Met notenapparaat.
(Uit het Duits vertaald door Ida Lamers-Versteeg.)
Duitstalige uitgave. 2004, geïll. 15p. €1,50

Tevens leverbaar – Siebe Thissen:
De spinozisten. Wijsgerige beweging in Nederland.
Academisch proefschrift.
2000, ISBN 90-12-08705-8 geïll. 334 p. €18,00

Bestellingen:
Door storting op postgiro 77 0 36
Jan Börger-Bibliotheek, Postbus 43, 2750 AA MOERKAPELLE.
Ook te bestellen via onze website: http://www.ibizweb.nl/börger
E-mail: wimdelobel@planet.nl
(Vanwege portokosten minimaal voor €6,00 bestellen)

Clara Wichmann sabelde Eikebooms pleidooi voor 'Stirneriaanse lustbeleving' fijntjes neer (bestelnummer: 003);
—Anton Constandse, *Heinrich Heine als dichter en denker*; een uit 1928 daterende, 48 p. tellende brochure van Constandse, opgenomen in de bundel Groote Persoonlijkheden, een uitgave van Orion (1928) die sindsdien nooit herdrukt is (bestelnummer: 004);
—J. Bedeaux en K.A. Fraanje, *Rhapsoden, zangen in modern gewaad*; een bundel die in 1951 verscheen bij Het Rode Boek te Rotterdam. Met een inleiding van B. Damme. 64 p. (bestelnummer: 005);
—Simon Radius, *Proudhon over kerk en samenleving*; een in 1981 bij de Vrije Gedachte verschenen essay. 42 p. (bestelnummer: 006);
—Piet Kooijman, *Heden, verleden en toekomst in zakformaat*; een reprint van de in 1935 voor het eerst verschenenbrochure over de voorhoedefunctie van de gedeklasseerden ('neem en eet'), aangevuld met een herdruk van het artikel *De vooruitzichten der arbeidersbeweging* uit datzelfde jaar en een biografische schets van Piet Kooijman door Hans Ramaer. 48 p. (bestelnummer: 007);
—*Spanje 1936-1966*. Een 47 p. tellende geïllustreerde special van het anarchistisch tijdschrift De Vrije (juli 1966) met een interview met een oud-Spanjestrijder en verder bijdragen van o.a. Rudolf de Jong, Jose Peirats, Hem Day en Victor Garcia (bestelnr.: 008). Deze reprints kan men franco per post ontvangen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS in Moerkapelle met vermelding van bestelnummer(s). De prijs bedraagt 3,25 euro per exemplaar. Let op: de bestelnummers 001, 002 en 003 zijn uitsluitend verkrijgbaar in één pakket, waarvoor de standaardprijs van3,25 euro geldt. In verband met de verzendkosten moet voor tenminste 6,50 euro besteld worden.

Behalve de reprint-reeks levert De AS diverse andere eigen uitgaven, zowel herdrukken als originele uitgaven. Deze boeken en brochures zijn te bestellen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS te Moerkapelle. De prijzen zijn inclusief verzendkosten.
—*Bibliografie De AS*, jaargangen 1972-1998; 105 p.; 6,90 euro.
—Paul Eltzbacher, *Anarchisme*; herdruk in paperback van de Nederlandse vertaling uit 1903; 293 p., 13,90 euro.
—*Eerste Jaarboek Anarchisme*; in 1994 verschenen als aparte uitgave; 151 p.; 5,90 euro.
—Hans Ramaer, *Het onbegrepen anarchisme*. Tekst van een lezing opgenomen in de bundel 'De Ideologieën' (Studium Generale, Utrecht 1994);12 p.; 1,25 euro.
—Hans Ramaer, *Het individualisme van Anton Constandse*. Tekst van de achtste Anton Constandselezing (1994) voor De Vrije Gedachte in brochurevorm; 22 p.; 1,90 euro.
—Anton Constandse, *De zelfvernietiging van het protestantisme*, een oorspronkelijk in 1926 verschenen kritische beschouwing van de godsdienst; herdruk in paperback; VIII + 120 pag.; 6,90 euro.
—Anton Constandse, *De ellende der religie*; herdruk brochure uit 1923; 20 p.; 1,25 euro.
—Anton Constandse, *God is het kwaad*; herdruk brochure uit 1924; 31 p.; 1,90 euro.
—Anton Constandse, *Kan er een God zijn?*; herdruk brochure uit 1927; 16 p.; 1,25 euro.
—Anton Constandse, *Godsdienst is opium voor het volk*; herdruk brochure uit 1929; 15 p.; 1,25 euro.
—Anton Constandse, *Nederland, God en Oranje*; herdruk van brochure uit 1932; 15 p.; 1,25 euro.
—Jos van Veen, *De carrière der zeven Oranjes in de Nederlandsche gewesten 1544-1795*; oorspronkelijk in 1929 (?) door Gerhard Rijnders (Bibliotheek voor Ontspanning en Ontwikkeling te Zandvoort) uitgegeven kritische geschiedschrijving; herdruk in paperback; 190 p.; 9,50 euro.

AANBIEDINGEN

De AS presenteert diverse afgeprijsde boeken en brochures. Van sommige titels is slechts een gering aantal exemplaren voorradig, dus gelden deze aanbiedingen zo lang de voorraad strekt. De prijzen zijn inclusief verzendkosten. Bestellen via overmaken van uw betaling(en) met vermelding van titel(s) op giro 4460315 van De AS in Moerkapelle. Het betreft:
—Thom Holterman, *Recht en politieke organisatie,. Een onderzoek naar convergentie in opvattingen omtrent recht en politieke organisatie bij sommige anarchisten en sommige rechtsgeleerden*; Tjeenk Willink, Zwolle 1986; 310 pag.; 14,90 euro.
—Thom Holterman en Henc van Maarseveen (ed.), *Law in anarchism*; Erasmus University, Rotterdam 1980; 177 pag.; 7,50 euro. (Een selectie van bijdragen aan het in 1979 gehouden internationale seminar anarchism & law met onder meer artikelen over Spooner, Proudhon en Kropotkin.)
—Ton Geurtsen, *De fabel van het linkse ongelijk*, met libertaire teksten van Rosa Luxemburg, Anton Pannekoek, Henriëtte Roland Holst en Arthur Lehning; Rode Emma, Amsterdam 1990;111 pag.; 7,50 euro.
—Arthur Lehning, *Lenin en de revolutie*. Marxisme en anarchisme in de Russische revolutie; Rode Emma, Amsterdam 1994; 151 pag.; 10,90 euro. Deze uitgave is een uitgebreide en geïllustreerde editie van de in 1972 bij Van Gennep verschenen Nederlandse vertaling van de oorspronkelijke Duitse artikelenserie, getiteld 'Radendemocratie of staatscommunisme'.

Prijs van dit nummer 4,90 euro